



ШЫН

№ 148
(17792)

2009 чылдың
декабрь 15,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун

1925 чылдың август 31-де үнүн эгелээн

Кызыл – Курагин:

НАЙЫРАЛ УЛАМ ДОҢНАШКАН



Декабрь 11-де найысылал Кызыл солун аалчыларын уткуп алган. Красноярск крайның Курагин районунун Кызылга культура хүнүнүн киржикчилери ниитизи-биле чүс ажыг уран чүүлдүн кижилери келген. Тыва Республикага чедери кайы хире бергезин олар ам кончук эки билген, караа-биле көргөн. Саян дагларының кадыр-берт оруктарына оларның автобустарының бирээзи үрелип чораанындан, аалчылар Кызылга озалдап кээр ужурга таварышкан. Демир-орук ылап-ла херек-тир дээрзин

олар кымдан артык билгенин чугаалап турган.

Курагин районунун культура администрациязы культура талазы-биле крайда чарлаттыг мөөрейге киришкеш, 100 муң рубльдин грантызын ойнап алган. Ынчангаш «Кызыл-Курагин: чогаадылга болгаш найыралдың оруу» деп төлөвилел Кызыл-Курагин демир-орук тудуунун ачызында тывылган. Төлөвилелдин кол-ла сорулгазы — чогаадыкчы чоок-кавы чоннарның кады ажылдажылгазы, чоокшула-жылгазы болгаш езу-чаңчылдарын

билчири. Ынчангаш ойнап алган грантызының акшазы-биле курагинчилер аалдап кээп, баштайгы таныжылганы эгелээни ол.

Эң баштайгы ужуражылга Кызыл хоорайның Төлээлекчилер Хуралының депутаттары-биле эгелээн. Курагин районун баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Леонид Марченко курагинчилериниң ажыл-амыдыралы-биле таныштырган. «Улуг тудугнун судалын тудар хан-дамыры болур болганы-выста, бот-боттары-высты эки билчип, хууда таныжылгадан

хамык херекти эгелээр ужурлук бис. Кайгамчык Саян даглары бистиң ол улуг ажыл-херээвиске моондак болбас, харын-даа улам доңнаштырар. Кож-хелбээ чоннарның ажыл-амыдыралының экижиинге улуг рольду ойнаар демир-орук тудуун эгелээр үе келген. Өөрүшкү болгаш улуг хүндүткел-биле уткуп турарыңарны көргөш, бистиң харылзаавыс төнчү чок болгаш ханы болурунун демдээ-дир деп билип тур мен» — деп, ол чугаалаан.

Аалчылар-биле «төгерик стол»

үезинде кызылчылар Курагин району Красноярск крайда бүгү социал-экономика көргүзүглериниң талазы-биле он эң шыырак районнарның санынче кирип турарын билип алган. Ылаңгыя сүт-биле олар чүгле боттарын эвес, а Кемерово облазын, Хакасияны хандырып турар. Культура, өөредилге, спорт, көдээ ажыл-агый талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржылга ийи таланың баштыңары ат салган.

Тыва Республиканың чоргааралы — Национал музей аалчыларын уткуп ап, байлак экспонаттары-биле таныштырган. Оон соонда аалчылар уран кылыгыларының делгелгезин организастан. А кезээ курагинчилерниң бот-тывынгыр артистериниң улуг концерти болган. Шыырак дээн чогаадыкчы коллективтер: Россияда ат-сураа билдингир апарган ыры-хөгжүм ансамбли «Настроение», аас чогаал ансамбли «Горлинка», «Ирбинка», үлөгерлиг танцы ансамбли «Ридарики», эстрада ансамбли «Детство», эстрада-цирк бөлүү «Витражи» оюн-көргүзүглериниң кызылчыларын өөрткен.

Айдыс СУНДУЙ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.



Мөөрей, мөөрей...

«АК-ООЛДУҢ ИГИЛИ»

ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызының сайыды В.О.Донгак байырлалды ажиткан. Тываны делегейге алдаржыдып чоруур хөөмей-сыгыды-выс-биле дөмей улуг ачы-хавыялыг өгбелеривистен салгал дамчып келген хөгжүм херексели игилге тураскаадып, ону улам хөгжүдери-биле Тыва Республика 2009 чылды Игил чылы кылдыр чарлаанын шупту билир бис. Ол дээр-ле уран-шевер, кайгамчык салым-чаяанныг-өгбелери-

вистиң чырык тураскаалы-дыр. «Ак-оолдун игили» мөөрей республикада чаңчылчаан мөөрейлерниң бирээзи апарган. Игил чылында ону эрттирбес ужур-даа чок дээрзин чугаалааш, мөөрейжилерге чедишкinnerни сайыт күзээн.

ТР-ниң Чазааның чанында Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун ажылдакчызы, уран чүүл эртемнеринин доктору В.Ю.Сюзюкей:

— Бо удаада мөөрейге 30 ажыг

игилчилер «күжүн» шенежир. Ол дээр-ле дыка өөрүнчүг чүүл-дүр. Аныяк-өскенивис чингине тыва хөгжүм херекселдерин сонургап, аңаа калбаа-биле ойнап турар апарганының бадыткалы-дыр. Чүс-чүс чылдарны дамчып, тыва чоннун ынак хөгжүм херексели кижилериниң сагыш-сеткилин доюлдуруп, уярадып, хөлзедип, хей-аът кирип келген. Өгбелеривистиң ол чараш чаңчылы ийги тыныжын ап, ады алгап турары өөрүнчүг. Игилди чамдык улус чүгле ыры-азы хөөмей-сыгыт үдээринге ажыглаар деп бодап турар. Ол ындыг эвес. Игил-

ди каш янзы жанрга ойнап болур. Ынчангаш мен бөгүн мөөрейжилер чүнү күүседир эвес дээрзин аажок сонургап тур мен. Чүге өөрөнгени-вис ыры үделгезинге азы хөөмей-сыгыт үделгезинге эвес, а өске-даа аргаларын дыңнай бээр боор бис деп манаалыңар—деп, мөөрейжилерге болгаш көрүкчүлерге солун тайылбырны ол кылды.

Мөөрей эгелээн. Ол ийи хүн уламчылаар. Декабрь 15-те тыва хөгжүм херекселдериниң делгелгези база «Төгерик стол» болур. А кезээ мөөрейниң түннелдерин үндүрер.

Светлана БАЛЧЫР.



Дүүн, декабрының 14-те, С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залына «Ак-оолдун игили» мөөрейниң байырлыг ажыдышкыны болган.

ЧӨПТҮГ ЧОРУККА ТААРЫШПАС



Декабрь 9-та Кызылдың № 9 школа-гимназия-зының башкылар коллективи Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы — экономика сайыды С.И.Тен-биле ужурашкан. Аңаа республиканың 2010 чылда бюджетиниң дугайында чугаалашкан.

С.И.Тен сөс ап чүве чугаалааш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары ТР-ниң Чазааның ажилдап кылганы 2010 чылдың бюджетиниң төлөвилелин хүлээп албайн турары амыдыралчы чөптүг чорукка дүүшпес дээрзин демдеглээн. Республика бюджетин тургузуп тургаш, бүгү чүүлдерни өөренип көрүп кылганын ол сан-фактылар-биле бадыткап тургаш тайылбырлаан.

Эгезинде С.И.Тен республикада социал-экономика байдаль-биле таныштырган. 2006 чыл-биле деннээр, республиканың социал-экономика көргүзүлгери экижээн, ылангыя чуртталга-тудуг объектилери ол үе-биле деннээр, ийи катап өскенин онзалал айыткан.

2006 чылда найысылал Кызылга чаңгыс-даа тудуг краннары ажилда-даа турганын сагындырып, ол чүнү көргүзүп турарыл дээр, ынчан республикага тудуг ажылы шуут чорбайн турганын демдеглээн. Бөгүн Кызыл хоорайда 14 кран ажилдап турар. Ылгал кайы хирел дээрзи көскү. Каш чыл иштинде ажылгалче кирип чадап турган Национал музейни ажылгалга кириген, «Сүбедей» спорт комплекзин кыска үениң дургузунда туткан. Совет Тываның 5 чылы стадион чаарттыган. Найысылал Кызылдың кудумчулары чаа асфальты-биле шыптынып турар, шимчээшкин хөй черлерде светофорларны тургускан. Хоорайывыс арыг-силег, чараш апар чыдарын, кудумчулар чырык апарганын чон эскерип тур

боор деп, ол чугаалаан.

Чаа Чазактың ажилдап эгелээнинден бээр 3 чыл безин четпээн үениң дургузунда республикада эт, сүт, дүк, тараа продукцияларының бүдүрүлгези болгаш хөмүр-даш, асбест, алдын тывыжы болгаш ыяш белеткели, аңныр тывыш эвээш-даа болза, өзүлдегил болган. Республиканың чурттакчы чонунун саны өскөн. Төрүттүнүп турар чаш төлдүн саны кажангызындан-даа хөй болуп турар. Чурттакчы чоннун социал байдалдарында бергелер бар-даа болза, болур-чогуур хемчеглер алдынып келген. Пенсия, пособие болгаш ажилдап турар улустун шалың төлевири өйшаанда болуп келген.

Чоннун амыдырал-чуртталгазы экижизин дээш, Россияның Чазаа-биле деңге бистиң ТР-ниң Чазаа кызымаккай ажилдап турарын эскериксес кижилер эскербес дээрден башка, шынга чаңчыккан кижилер эскерип турарын билер бис. Ап олурар акша-шалыңының өскенин, пенсияга немелделерни үе-үе болгаш кирип турарын канчап

эскербес деп. 3 чыл четпес үениң дургузунда хөй өре-ширелер, чедир туттунмаан тудуглар мойнунга чүдүрүп алган Чазактың байдалды чавырылдырып кел чыдарының шаа ол дээрзин Сергей Иннокентьевич сагындырган.

Аалчы башкыларга тайылбырын дооспаанда-ла, ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының депутаттарының бюджетти бадылавын турарын чүнү-биле тайылбырлап турарын башкылар чугааны үзе кирип айтырды. С.И.Тен депутаттар бюджет төлөвилелинге удурланышкынын тодаргай чүнү-биле-даа тайылбырлавын турар, ол дээр, политика үзел-бодалдардан болушкун-дур дээр, залга орган башкылар шимчээш-дааштыгы-биле элдепсинип, удурланган сеткилин илеретти. Бо ужуражылгаже чалаттырган ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары келбээнинге башкылар хомудалын илеретти.

Башкылар С.И.Тенден хөй айтырыгларны салган. Ыраккы Каа-Хем суурда боттарының күжү-биле

бажың-балгат тудуп алган улустун чырык, суг-биле хандырылганы болгаш паспорт кирип бижидилгезинде бергелерни канчаар шиитпирлеп турарын ында чурттап турар аныяк башкы айтырды. «Чүгле ында эвес Сукпак, Спутник дээн ышкаш чурттакчыларлыг черлерде бо бергедээшкннер таваржып турарын ТР-ниң Чазаа эки билер, ону шиитпирлээрде чурумчудуп, хоойлуга дүүштүр кылыр ажылдар хөй. Ылангыя республиканың архитектуруг генералдыг планынга дүүштүр кылыр ажылдар хөйүн чаладып келген тускай комиссия илереткен. Ол бүгү чаңгыс-ла чыл дургузунда болу бербес, ынчангаш үе херек. Үеден бериңер, бис ону ыяап-ла шиитпирлептер бис» деп, С.И.Тен харыылады.

Чурттаар оран-сава, уруглар садтары, аныяк өг-бүлелерге субсидиялар, ие капиталы, хоорайның микрорайоннарында чедишпес социал объектилерге хамаарыштыр хөй-ле айтырыгларны башкылар салган. Өөредилге адырынче кичээнгей улуг дээрзин С.И.Тен бадыткап, тодаргай сан-фактыларны адаан. Ийи чаа школын туткан. 15 дугаар школының эге школызы болгаш Таисия Болустаевна аттыг школа. Ийи спорт залын туткан. Ам-даа ийи туттунуп турар. Уруглар садының айтырыгы бүгү Россияда бергедээшкннде, ынчангаш хоорайга ам-даа уруглар садтарын тудары көрдүнүп турарын ол тайылбырлаан.

Депутаттарның бюджетти бадылавын турар чоруу шору экижи оран амыдырал байдалывысты кандыг бергелерге эккеп болурун С.И.Тен тайылбырлаан. Кысказы-биле чугаалаар болза, республика 2 млрд. ажыг рубль когаралга таваржыр. Мындыг байдалда депутат чүгүлү шүгүмчүлел-биле кызыгаарланып турары канчап-даа чөптүг чорукка таарышпас деп ужуражылганың киржикчилери түңнээн.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына КЫЙГЫРЫГ

ХҮНДУЛУГ ДЕПУТАТТАР!

«Россияның Херээженнер эвилели» хөй-ниити организациязының Тывада девискээр салбыры силерни республика бюджетин хүлээп алырынче болгаш бадылаарынче кыйгырып тур.

Бистиң ам таваржып турары-выс турум эвес байдал бистерни, херээженнерни, иелерни, угба-дуңмаларны, өг-бүлө ээлерин дүвүредип турар. Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттары бюджетти хүлээп алырын үзе кирип турар дээрзин көрүп тур бис. Республикада политика бөлүгү болгаш экономика бөлүгү турум эвес болдурар дээш чаңгыс угланышкынның хөдөлишкнн чоруп турар. Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының ыңдыг хөдөлишкннериниң түңнелинде январь айдан эгелеп бюджет адырның акша-шалыңын төлөвейн баар чорук эгелээр, ол адырда ажилдап турарларның барык 90 хуузу херээжен улус.

Бодунарның чонунарга удур үрегдекчи хөдөлишкннер кылырын соксадырынче, бодунарның чонунарның чаагай чоруунче, республиканың хөгжүлдэринче угланган чогумчалыг боттук ажылды эгелээринче силерни кыйгырып тур бис. Силер — депутаттар-дыр силер, чоннун төлээлери, бодунарның чонунарга бүзүрелдиг болгаш тө-

лептиг бараан болур, хамыктын мурнунда силерниң деткимчелерни болгаш дузанын манап турар республиканың чурттакчылары: чаштар дугайында, херээженнер дугайында, назылап кырааннар болгаш аарыг кижилер дугайында, инвалидтер дугайында сагыш салыр ужуруг силер.

Бир эвес бюджет хүлээп алдынмас болза, чүү болурун тодардыры берге эвес, эгелээр болгаш планнаттыган инвестиция программаларының талазы-биле республиканың хөгжүлдэзи доктаап туруптар, республиканың социал адырынга акша-хөреңги чедишпестей бээр. Чоннун социал камгалалы кошкар. Ол бүгүнүн түңнелинде социал адырның ажилдакчылары эмчилерниң, башкыларның, культура болгаш социал адыр ажилдакчыларының, а ол ышкаш бюджеттен социал дуза ап турар бүгү чурттакчыларның, республиканың бөдүүн хамаатыларының таарзынмас чоруун болдурар. Оон аңгыда республика бюджетин чогуур үезинде хүлээп албас болза, тус чер бюджеттериниң хүлээп алышкынынга моондак тургустунар, ол чорук Тываның бүгү бюджет системазынга түр эргелеп-башкарылганын чуруму тургустунар болгаш төлевирилбайн баар чоруктар көвүдээр.

ТР-ниң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Р.Б. КУЖУГЕТ.

ШИИТПИРЛЭЭРИН ДИЛЕДИМ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары 2010 чылдың республика бюджетиниң төлөвилелин ам-даа хүлээп албайн турары — ийиги бөлүктүн инвалиди, хөй ажы-төлдүг ие кижини, мени, дүвүретти. Чыл төнчүзүңге чедир саныг хонуктар арты, бюджеттин төлөвилелин бадылавын туруп

бээр, тус чер чагыргаларының бюджеттери база үезинде хүлээтинмес дээрзин билер мен. Сонгаар хоорайларда студент уругларым бар болгаш, чыл эгезинде акша-шалың, пенсия, пособие үнмейн туруп бээр айыыл тургустунары ол-дур деп дүвүрөп олурарым бо. Бо берге үеде уруг-дарыгны эртем-билигге чедирип алырда, ада-иенден

сагыш-сеткил-биле кады материалдыг дуза дыка херек дээрзин депутаттарывыс билер-ле боор. Ынчангаш чыл санында «хоочузу кирер бо чидиг айтырыгны» дүрген шиитпирлээрин депутаттарывыстан улуу-биле диледим.

Анчымаа МОНГУШ.

Өвүр кожун.

«Төгериң стол»

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГНЫ ЧУГААЛАШКАН

Эрткен неделяда «Чаңгыс демниг Россия» партиясы депутаттар болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери-биле келир чылда республика бюджетиниң дугайында «төгериң столду» эрттирген.

«Төгериң столду» кол темазы — Тыва Республиканың 2010 чылдың бюджет төлөвилелиниң сайгарылгазы база 2011 болгаш 2012 чылдарның планныг үези, а ол ышкаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында нарын байдалдын дугайында. Ук ужуражылгага ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.И.Тен, «Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязы» каттыжышкынның даргазы Л.О.Бурбучап, депутаттар мурнундан А.Ш.Ооржак база партияларның талалакчыларының регионал-

дыг чөвүлелиниң төлээзи А.А.Неволин киришкен.

Амгы үеде республиканың нарын байдалынга хамаарыштыр киржикчилер тус-тузунда тайылбырны кылган. Дыңнадыгларның соонда хөй-ниити организацияларындан төлээлер боттарының бадалдарын илереткен. База ол ышкаш ужуражылгага хөй-ниити организацияларының болгаш партияларның талалакчыларының чөвүлелиниң депутаттарга хамаарыштыр тургускан чижек кыйгырынын сайгарган. Киржикчилер ук кыйгы-

рыгның сөзүглелин өзек кылдыр арттырып, оон эде тургузуп, немээр дугайында саналды хүлээп алган. Кыйгырыгны эде тургузары-биле «төгериң столду» киржикчилеринден комиссия тургузарын шупту деткээн. «Төгериң столга» кыйгырыгны хүлээп алыры чугула дээрзи демдеглеттинген. Чүге дизе кол кичээнгей республиканың келир чылдың бюджетин бадылап хүлээп алырынче база чоннун сонуургалыгчы угланып турар.

Бир эвес республиканың 2010 чылдың бюджетиниң төлөвилели бо чылдың төнчүзүңге чедир бадылаттынмас болза, амгы даап бодап турар берге байдал келир чылдың январь 1-ден эгелеп херек кырында көстүп келир.

Бистиң корр.

Ажык чагаа

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!
Ак-Довурак хоорайда организациялар-
нын болгаш албан черлеринин ажылдакчы-
ларынын чылыг энергиязы дээш өрезин төле-
дир талазы-биле Ак-Довурак хоорайнын ча-
гыргазы организациялар болгаш албан чер-
леринин удуртукчулары-биле ажылды чору-
дуп турар. Боттарынын коллективтеринге
кандыг ажыл кылганын, чылыг энергиязы
дээш өрени төлээр талазы-биле алдынып
турар хемчеглер дугайында неделя санында
удуртукчулар дыңнадып турар. Өрелерни
чыыр болгаш өрезин шуут төлөвейн турар-
ларнын дугайында чүүлдерни тус чернин
болгаш республиканын парлалгазынга
үндүрүп, интервьюларны берип турар бис.
Мынчаар чорудуп келген ажылыбыс

чамдык чогумчалыг түннелдерни берген.
Муниципалдыг бүдүрүлгелеринин ажылдак-
чыларынын өрөзи дыка кызырылган,
оларнын удуртукчулары-биле дээштиг ажыл-
дын түннели ол. Ындыг турбуже, федералдыг
албан черлеринин ажылдакчылары боттары-
нын өрелерин төлээрине далашпайн турар,
олар дээрге Барыин-Хемчик кожуунунун про-
куратуразынын, иштики херектер килдизинин
болгаш судтун ажылдакчылары-дыр.

Силернин кичээнгейинерге «Ак-Довурак
ЧЭС» ажык акционерлиг ниитилелдин
чылыдылга килдизинин 2009 чылдың ноябрь
1-деги байдал-биле тургускан даңзызын
киирдим.

Ак-Довурак хоорайнын чагырга даргазы
М.М. КЫЗЫЛ-ООЛ.

**Барыин-Хемчик кожуунунун прокуратуразынын чылыг энергиязы
дээш өрелиг ажылдакчыларынын даңзызы
(2009 чылдың ноябрь 1-де байдал-биле)**

№	Ады, адазынын ады, фамилиязы	ААН-ге өрөзи	КУБ-ка өрөзи
1.	В.П.Бельтиреков	9034,26	19179,62
2.	А.Н.Вдовин	16061,42	7192,00
3.	В.Ф.Ведягин	-1705,12	0,00
4.	А.А.Калинин	9602,21	4551,00
5.	Б.Д.Кужугет	3639,64	2187,53
6.	Р.Г.Кужугет	6166,89	22790,38
7.	У.Л.Таргын	11045,66	38309,63

Чылыг хандырылганын килдизинин инженери Н.А. ГРОСБЕРГ.

**Барыин-Хемчик кожуунунун судунун чылыг энергиязы дээш
өрелиг ажылдакчыларынын даңзызы
(2009 чылдың ноябрь 1-де байдал-биле)**

№	Ады, адазынын ады, фамилиязы	ААН-ге өрөзи	КУБ-ка өрөзи
1.	Л.Э.Шимит	12690,37	2536,73
2.	В.К.Кыргыз	8045,66	3168,32
3.	А.Э.Шырап	9602,21	8328,80
4.	С.С.Сарыглар	15466,94	
5.	С.В.Хертек	7004,25	
6.	А.Ч.Куулар	1735,09	14694,87
7.	Р.Т.Монгуш	-749,51	
8.	Э.Д.-С.Ондар	5748,90	2,95
9.	С.А.Сомам	4014,60	
10.	Д.С.Хертек	-1005,98	23184,61
11.	А.А.Чанзат	2403,86	35425,73

Чылыг хандырылганын килдизинин инженери Н.А. ГРОСБЕРГ.

**Барыин-Хемчик кожуунун ИХК-нын чылыг энергиязы дээш
өрелиг ажылдакчыларынын даңзызы
(2009 чылдың ноябрь 1-де байдал-биле)**

№	Ады, адазынын ады, фамилиязы	ААН-ге өрөзи	КУБ-ка өрөзи
1.	Э.О.Бады	9443,85	1737,05
2.	С.С.Бытов	-6353,74	
3.	А.Д.Донгак	-1013,49	
4.	А.Х.Жолдошев	149,13	
5.	А.В.Кыргыз	4890,71	
6.	К.К.Монгуш	13861,77	52769,09
7.	О.С.Монгуш	4475,68	
8.	М.Ш.Ондар	-1689,00	
9.	Р.К.Ондар	292,94	2500,00
10.	А.А.Ооржак	2863,89	
11.	А.В.Ооржак	3202,80	
12.	А.В.Ооржак	1930,74	
13.	О.А.Ооржак	3874,75	3568,54
14.	Э.В.Ооржак	9826,89	5385,19
15.	К.Б.Саая	3912,06	
16.	К.Ч.Саая	7377,60	
17.	А.И.Салчак	7719,32	
18.	О.Н.Сапыяк	-3398,16	
19.	А.А.Сарыглар	1908,62	10886,08
20.	Б.Д.Сарыглар	3369,06	7478,35
21.	М.А.Сарыглар	0,00	
22.	А.М.Сүүр-оол	808,03	29992,51
23.	Ш.К.Теспижек	8405,57	12443,20
24.	А.В.Тюндешев	4310,29	13094,40
25.	А.Н.Херел	1457,33	
26.	С.Б.Хертек	13861,77	28669,64
27.	В.Х.Хомушку	5481,20	
28.	Ш.Д.Хомушку	1608,38	0,00

Чылыг хандырылганын килдизинин инженери Н.А. ГРОСБЕРГ.

РЕДАКЦИЯДАН:

Чылыгны, электри энергиязын чонга берип турар бүдүрүлгелер чурттакчы чонну
оларнын хүн бүрүде амыдыралына эрежок чугула ол чүүлдер-биле хандыраар
сорулгазын күүседип, көрдүнгөн ажылын негелде езугаар боттандырып турар. Ылаңгыя
кышкы үеде оларнын харысалгазында — республиканын улуг-улуг ажыл-агый
объектилерин, өөредилге черлери, эмнелгелер, уруглар садтары, чуртталга бажыңнары.
Ынчангаш чылыг, чырык бээр бүдүрүлгелер көрдүнгөн долу күчүзү-биле ажылдаан
турары чугула айтырыг. Оларнын ол сорулгазын күүседиринге көрдүнгөн акша-
хөреңгиден аңгыда, маңа чурттакчы чоннун талазындан чылыгны болгаш электри
энергиязын ажылгааны дээш төлөвирни чогуур үезинде кириери чугула.

Ынчалзажок чамдык чурттакчыларнын ону чедир билбейн баары хомуданчыг.
Төлөвирни чогуур үезинде чорудуп болур акша-хөреңгизи четтир кижилернин
бүдүрүлге черлеринге өрелиг бооп турарын чүнү-биле канчаар тайылбырлаарыл?

КЫЗЫГААР ҮРЭЭНИ ДЭЭШ...

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-
Аксы суурнун назы четпээн чурттак-
чылары Кан-Хүлер Чыдым-оол биле
Каң-оол Сереккей 2009 чылдың ян-
варьда Россиянын Күрүне кызыгаа-
рын хоойлу езугаар эвес үрөп киргеш,
Моолдун хамаатызынын үш аьдын
оорлаан.

Бо кем-херек үүлгедишкенинге хамаа-
рыштыр Россиянын Федералдыг айыыл чок
чорук албанынын Тыва Республикада эрге-
лели кеземче херээн оттурган болгаш оон
истелгезин чоруткан. Тыва Республиканын
Дээди суду К-Х. Чыдым-оолду РФ-тин КК-
нин 158 чүүлүнүн 2 кезээнин «а», «в» пунк-
туларында, 322 чүүлүнүн 2 кезээнде айтыкан

кем-херекти үүлгеткенинге буруулуг деп
санаан. Судтадып турар кижинин назы-хар
четпээнин өөренип көргөш, 2 чылда шенел-
деге хосталгазын казып шииткен.

16 хар безин четпээн Каң-оол Сереккейни
РФ-тин КК-нин 322 чүүлүнде айыткан кем-
херек үүлгедишкенинге буруулуг деп са-
нааш, 1 чылда шенелдеге хосталгазын казып
шииткен.

Оон аңгыда, Чыдым-оол биле Каң-оол
Моолдун когараан хамаатызынга материал-
дыг когарал дээш 22425 рубльди төлээр
болган. Кем-херек үүлгедишкенин назы чет-
пээнер үүлгеткен, үстүндө айыткан кога-
ралды оларнын ада-иези төлээр.

Долаана ХЕМЕР-ООЛ.



Бөмбүрзектиң судалы

ДЕКЛАРАЦИЯГА
АТ САЛГАН

Москва. Россиянын бол-
гаш Белоруссиянын Эвилел
күрүнезинин дээди Күрүне
чөвүлелинин хуралынын
түннели-биле РФ-тин болгаш
Белоруссиянын президен-
тилери Дмитрий Медведев
болгаш Александр Лука-
шенко Эвилел күрүнезин
тургузар дугайында Керээге
ат салганынын 10 чыл болга-
ны-биле холбашкан Декла-
рацияга ат салганнар. Дмит-
рий Медведевтин чугаазы-
биле алырга, президентилер
чүглө ийи боду ужуражып
тургаш, кады ажылдажыл-
ганын бүгү талааларына бот-
туг, үрө-түннелдиг ажылды
чорудары чугула дээрзин
демдеглээннер. «Шак ындыг
туруш Декларацияда айыт-
тынган» — деп, ол чугаалаан.

Россия—Белоруссия ха-
рылзаалары стратегтиг, эви-
лел байдалдыг дээрзин Мед-
ведев-даа, Лукашенко-даа
бадыткаан. «Эвилел тургу-
зуунун оруу-биле бистин
чоннарывыстың идепкейлиг
бурунгаарлаашкыны кады
ажылдажылганын бүгү адыр-
ларына ийи таланың арга-
шыдалын боттандыраар ар-
ганы бээр» деп, баштыңчы-
ларнын ат салган Декла-
рациянда айыткан.

Оон аңгыда, РФ биле Бе-
ларусь Республиканын ара-
зында шериг-техниктиг кады
ажылдажылганы сайзы-
радыр дугайында Керээге ат
салган болгаш культура-ин-
формация төптерин тургузар
талазы-биле чазактар аразы-
нын Дугуржулганын чарган.

Беларусь экономиканы
деткииринче болгаш дуза-
лаарынче угланган полити-
каны Россия чорудуп келген
болгаш чорудар-даа деп,
Дмитрий Медведев аңаа
болган парлалга конферен-
циязынга демдеглээн. «Чам-
дык айтырыглар талазы-
биле бурунгаарлаашкыны-
выс ындыг-ла шалыпкын
эвес болган-даа болза, Эви-
лел күрүнезинин эргезинге
дүүштүр алдынып келген
шиитпирлер, ийи таланың чу-
румун езугаар кылып келге-
нивис ажыл-чорудулга саң-
хөө кризисинин уржуктарын
кызырарынга деткимче бол-
ган дээрзинге идегээр мен»
— деп, Дмитрий Медведев
демдеглээн.

«Мындыг ужуражылга-
лар аажок ажыктыг, чүге
дээрге ажыл-херек үезинде
нарын айтырыгларны шит-
пирлеп тура, маргылдаалыг
туруштарны тодаратпашаан,
ажыктыг арганы дилеп тып ап
турар бис. Ол байдалдың ке-

дизинде барып ийи чурттуң
хамаатыларынын амыдырал
деңнелин бедидеринге идиг
болур, ол чүүлге деткимчени
күрүнелер баштыңнары бээр
ужурлуг» — деп, Дмитрий
Медведев чугаалаан.

СҮМЕЛЕ-
ЖИИШКИННЕР

ИТАР-ТАСС. РФ-тин
Айыыл чок чорук чөвүлели-
нин секретары Николай Пат-
рушев Моолга ийи чурттуң
айыыл чок чорук чөвүлел-
деринин талазы-биле чаңыл
болган сүмележиг чугаала-
жыышкынын чоруткан.

Аңаа чоруп турганы үе-
зинде Патрушев Моолдун
Президентизи Цахиагийн Эл-
бегдорж-биле, Чазак дарга-
зы Сухбаатар Батболд-биле,
моол чазактын сайыттары-
биле ужурашкан. Ужура-
жыышкын үезинде Россия-
Моол айтырыгларнын дыка
хөйүңге доктааганнар, ийи
чурттуң национал, девискээр
болгаш делегейге айыыл чок
чоруун быжыглаар талазы-
биле айтырыгга кол доктаа-
ганнар. Моол делегацияны
национал айыыл чок чорук
чөвүлелинин секретары
Ц.Энхтувшин баштап турган.

МАР-же баарынын мур-
нунда Николай Патрушев
КУР-га база четкен, Пекинге
стратегтиг айыыл чок чорук
талазы-биле Россия—Кыдат
сүмележилгелеринин 4-кү эл-
чээ болган. Аңаа кыдат тала-
ны КУР-нун Күрүне чөвүле-
линин кижигүнү Дай Бинго
төлөөлзөн. Оон түннели-биле
протоколга ат салганнар.

КРИЗИСТЕН
ҮНЕРИ-БИЛЕ

Брюссель. Европа чөвү-
лелинин саммидинин бирги
хүнде ажылы кол кезинде
Европа чөвүлелинин кризис-
тен оожум-даа болза үнүп
орар экономикасында бай-
далды сайгарары-биле хол-
башкан дээрзин саммиттин
даргазы, Швециянын пре-
мьер-министри Фредерик
Райнфельдт дыңнаткан.

«Рыноктта байдалды мак-
ро болгаш микро деңнел-
дерге хайгаараар системаны
тургузарын келген баштың-
нар деткээн» — деп, Фреде-
рик Райнфельдт чугаа-
лаан. — Ол чорук келир үеде
шак мындыг кризистен чай-
лаарынга чедирип болур».

ПАРЛАЛГА
АЛБАНЫ
ДЫҢНАТКАН

Черкесск. Карачево-

Черкескиде чажыт банда-
нын баштыңы Руслан Ху-
биевти Усть-Джгутка узут-
каан дугайында РФ-тин
Айыыл чок чорук талазы-
биле федералдыг албанынын
эргелели дыңнаткан.

«Ол банданың бөлүүн ту-
дар талазы-биле оператив-
тиг-дайынчы хемчеглер үе-
зинде боо-чепсектиг удурла-
ныышкынын бандиттер кыл-
ганнар. Республиканын ша-
жын-экстремисчи эштежил-
гезинин баштыңы, үжен хар-
лыг Руслан Хубиев, а ол ыш-
каш банданың идепкейлиг
кежигүннери Борис Шайлиев
(1986 чылда төртүтүнгөн),
Шахарбий Чомаев (1963 чыл-
да төртүтүнгөн) олар узут-
каттынган» деп эргелелдин
парлалга албанынын удур-
тукчузу Анна Лызина дың-
наткан.

ДАЙЫН
ЧЫЛДАРЫНДА
ҮҮЛГЕДИГЛЕРИ
ДЭЭШ

«Собеседник». Мюнхен-
де судаттырып турар 89
харлыг Иван Демьянюктун
дайын чылдарында үүлгет-
кен херээнде эрте бээр хуу-
саа чок деп чүве билдингир.
Ындыг турбуже, эстоннар-
нын национал «маадыры»
Харальд Нугисекс чүге ам-
даа кайгамчык эки чурттап
турарыл? Ол СС-тернин 20-
ги эстон дивизиязынын ле-
гионери-дир, дайын чылда-
рында Совет Армияга удур
идепкейлиг демисежип, хөй-
хөй кижинин тынынга четкен
болгай. Нюрнберг шииткели-
нин үезинде 20-ги эстон ди-
визиянын ажыл-чорудулга-
зын кем-херек үүлгедиш-
кени деп санаан турган.

АЙЫЫЛ-
ХАЛАПТАН...

Донда Ростов. Соңгу
Осетиянын дагларынга улуг
чалым хая буступ барып
дүшкенинден ийи кижы амы-
зында чарылган, бир кижы
аар балыгланган. Ол дуга-
йында РФ-тин ОБЯ-нын мур-
нуу регион төвү дыңнаткан.

ОБЯ-нын дыңнатканын
езугаар алырга, айыыл-халап
Дигорск кызаазынга болган.
Когараан кижилер дээрге
орук черинин ажылчыннары-
дыр. Даштарга бастырган
кижилерни камгалакчылар
ужулганнар. Амгы үеде рес-
публиканың беш чурттак-
чылыг черинин аразында
орук хагдынган, улуг-улуг
хая-даштар оруктарны дуй
чыдыпкан. Ону аштап-арыг-
лаар ажылдар чоруп турар.

Өвүр кожуун: ЭГИДИЛГЕ ЧОК ДУЗАЛАМЧЫНЫ

Республиканың өске кожууннарында-биле бир дөмей Өвүр кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвү Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың март 26-да «2009 чылда Тыва Республиканы күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чавырылдыра-ры» деп тускай сорулгалыг программазын удуртулга болдуруп, ажил-херекти аңаа даянып, чорудуп турар. Ук программа ажил чок хамаатыларны ажилга хаара тудар сорулганы мурнады салып, күш-ажыл рыногунда дүшкүүлүг байдалды чиигедири-биле ында үш угланышкынны айыткан. Бирээде, хөй-ниитиниң болгаш түр

үениң төлевирлиг ажилдарын чорударына ажилчын олуттарны ажил чок кижилерге бээри. Ийде, ажил чок болгаш ажил дилеп турар хамаатыларның, ажилга арга-дуржулга алыр сорулга-биле доозукчуларның стажировказын организаастаары. Үште, сайгарлыкчы ажил-чорудулганы хөгжүдеринге база ажил чок хамаатыларның боттарын боду ажил-биле хандыртынарына боттук дуза кылдыр эгидилге чок субсидияны бээри. Ук доктаалдың күүселдези Өвүр кожуунда чогуур деңгелде чоруп турар деп санап болур.

2008 чылдың декабрь 28-те Өвүр кожуун чагыргазы «Өвүр кожуунга кризиске удур ажилчын бөлүктү тургузарының дугайында» айтышкынны, 2009 чылдың март 31-де «Өвүр кожуунга сан-хөөнүң экономиктиг кризисиниң салдарын чавырылдыраарының талазы-биле хемчеглерниң планы» база 2009 чылдың апрель 14-те «Ажил чок хамаатыларның кириген документи-лерин бадылаар конкурс комиссиязының составын бадылаар дугайында» доктаалдарны хүлээп алган.

Доктаалдарның күүселдезин доктаамал хыналдага алыры-биле Өвүр кожуун чагыргазы, Чонну ажилга хаара тудар төвү, социал хөгжүлдү эргелелиниң специалистеринден, суму чагырыкчыларын-дан тургустунган комиссия чер-черлерге үнүүшкүннерни чорудуп турарын маңаа онзалап айтып болур. Үнүүшкүннүг хыналдалар үезинде тайылбыр ажилдарын чорудуп, чедер-четпестерни эдип алыры-биле арга-сүмени кадып, немелде ажилчын олуттарны тургузары-биле ажил чок хамаатылар-ны хууда сайгарлыкчы ажил-херектерге, төлевирлиг түр үениң болгаш хөй-ниити ажилдарына хаара тударының тайылбыр ажилдарын күштелдирген.

2009 чылдың эрткен айларының дургузунда кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүгө 845 хамааты ажил дилеп келген. Оларның аразында 401 херээжен улус, 14-тен 29 хар аразында 542 аныяк кижилер. 748 кижини яңы-бүрү ажилдарга хаара туткан. 103 кижилер доктаамал үндезинниг ажилдарда тургустунган. Отчеттук чылдың дургузунда 550 кижини ажил чок кижилериниң даңзызынче кириген. 608 кижиге социал төлевирлерни берген. Бола бүгү хемчеглерге ниитизи-биле 3129700 рубльди чарыгдан.

Кызырылдага таваржыр ажилдакчыларны, эге, ортумак профессионал база дээди өөрөдиге черлериниң доозукчулары болур ажилга тургустунарына берге-дээшкүннерге таваржып турар кижилерниң үш ай чедир хуусаага стажировказын эрттирери-биле

албан черлери-биле керээлерни чарып, ажилдаан акшазын төп дамчыштыр төлөп бээрин херек кырында амыдыралда чорудуп турар.

Чижээлээрге, хөй-ниитиниң болгаш түр үениң ажилдарын чорударына ажилчын олуттар-биле хандыраарының дугайында ТР-ниң Чазааның 120 дугаарлыг доктаалдың бирги кезээнге даянып, суму чагыргалары-биле керээлерни чарып, хамаатыларны ниитиниң ажилдарынче хаара тударының талазы-биле ажилдарны чоруткан. Ажил чок кижилерни көдээ черлерде суггарылга бугаларын аштаарынче, ногаанчыдылга болгаш чаагайжыдылга ажилдарынче, көдээ ажил-агыйның түр үениң ажилдары болур сакман ажылынче, көржөн аштаары, кажар-хораа, кыштаглар септээри дээн ышкар ажилдарга хаара туткан. Ол сорулгага 363847 рубльди чарыгдан, 286 ажил чок кижини хаара туткан.

Республиканың тускай сорулгалыг доктаалының күсели-биле хөй-ниити ажилдарынче 38 кижини хаара туткан. «Тываэнерго», кожуунун иштиги херектер килдизи, мал эмнелгезиниң эргелели, Хандагайты, Дус-Даг суму чагыргалары, кожуун чагыргазының архив килдизи төп-биле керээлерни чарып, ажил чок хамаатылар-биле ажилдап турарын амгы кризистин берге үезин ажып, эртеринге билчишкынниг ажилдакчыга деп санап болур.

Ажил чок болгаш ажил дилеп турар хамаатыларны база ажилга арга-дуржулга алыр сорулга-биле доозукчуларның стажировказын организаастаары — төптүн ажил угланышкынының бир чугула хевир. Кожуунун ажил чок элээн каш хамаатыларын 10 аңгы ажил-агый черлеринде 3 ай хуусаа дургузунда арга-дуржулга алыр кылдыр ажилдадып кириген. Эге болгаш ортумак тускай өөрөдиге черлери дооскан 14 доозукчуларны



Дус-Дагда дүк дыраар машинада.

секретарь-эмгелекчи, ЭВМ оператору, бухгалтерниң дузалакчылары кылдыр ажилдаткан. Ынаар барык-ла 30 муң рубльди үндүргөн.

47 ажил чок кижини профессионал мергежил чедип алыры-биле өөрөткен. Олар чолаачының, парикмахерниң, программистин, экскаватор машинистиниң, бухгалтерниң, евро септелге кылыр мастерниң дээш, өске-даа мергежилдерниң билгилерин чедип алгаш, ажилдап эгелээнин демдегледип болур.

14-18 хар аразында 210 элээдирни түр үениң ажилдарына хаара туткан. Олар социал камгалалы кошкар өг-бүлелерниң, инвалидтерниң, хоочуннарның, малчыннарның ажил-агыйына дузалажып, чаккы хову ажилдарына үлүүн кириштирген.

Күзүн, сентябрь айда, ажилчын олуттарның ярмарказын эрттирген. Аңаа 21 ажил берикчилери хостуг олуттарны ажил дилеп турар кижилерниң шилилгезинче кириген. 12 хостуг олуттун 7-зи аңаа тааржыр мергежилдиг кижилерниң чок болганы-биле, хостуг болуп арткан.

Биче болгаш ортумак бизнести, сайгарлыкчы ажил-чорудулганы хөгжүдеринге база ажил чок хамаатыларның боттары бодун ажил-биле хандыртынарына дузаны чедирери — Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алганы доктаалының кол сорулгазы ол.

Бо доктаалдың амыдыралга боттанышкынын хандыраары-биле кожуунда тускай комиссия тургустунган. Комиссияда 6 суму чагыргаларының даргалары, үндүрүг болгаш чөпшээрелде черлериниң ажилдакчылары, кожуун чагырыкчызының социал экономика талазы-биле оралакчылары, ниитизи-биле 12 кижилер ажилдап турар.

Апрель айдан эгелеп, комиссияның ажилына чогадыкчы бизнес-талазы-биле 122 төлевилел кирген. Оларның аразында 10



Дус-Даг суму чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчысы Э.Түлүш.



Бора-Шайда мал кадарчысы Буян Монгуш.



Чаа-Суурда чазанылга цегиниң ээзи М.Будегечи.



Чазаныкчы Ш.Ооржак (Сазлы суур).



Тыва национал хептер даараарының мастери Сайдаш Саая.

күш-ажыл рыногунда БОТТУТ ШИЦГЭЭДИР

кижиниң төлөвилел планнары күш-ажыл рыногунда бар, удурланыкчылары хөй, дакпырлажып турары-биле азы кандыг-ла-бир документи-лери четпес болганындан конкурсту эртпейн барган. Ажыл чок 90 кижиниң «эге базымнга» деткимчени көргүзөр деп, комиссия шиитпирни үндүрүп, тускай доктаалдарны үндүргөн.

Кожуунуң ажыл чок хамааты-ларының кириген сайгарлыкчы планнары комиссияга эрткеш, республиканың тускай сорулгалыг программаның киржикчилериниң эрге-байдалын алган болгаш, биче сайгарлыкчы ажылды эгелээри-биле дузаламчы кылдыр 58800 рубльди ал, ажыл-херээн эгелей берген.

Деткимче алган кижилер бизнес төлөвилелдери езугаар бичежик хемчээлдиг ыяш дилдирер, чазаныр, хлеб быжыраар черлерни, национал тыва хеп даараар ательени, алгы-кеш эттээр, кидис салыр, тууйбу бүдүрер цехчигештерни, чаа технологияның дериг-херекселдерин септээр мастерская дээш, чонга ажыктыг өске-даа ачы-дуза чедирилгезинге хамааржыр ажылчы олуттарны ажиткан.

ДУС-ДАГ СУМУЗУ. Дус-Даг суму чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Валерий Минчей-оолович Тюлюштуң чугаазы-биле алырга, сумуда 250 өрегеде 1085 кижичи чурттап турар. Ажыл чок хамаатыларның саны — 120. 2009 чылда тускай өөредилге черлерин дооскан 6 доозукчуну, шериг албанындан халашкан, хоругдал черинден хосталган, пенсиялаар назы чоокшулаан болгаш чединмес амыдыралдыг 13 кижиге, ажыл чок 64 хамаатыга, 14-18 хар аразында 42 өөреникчи оолдар, уругларга кожуунуң чонну ажылга хаара тудар төвүн дамчыштыр чарган керээ езугаар хөй-ниитиниң ажылдарына хаара тудуп, ажылды кылганы дээш төлөвирни төлөзөн.

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы, ажыл-агыйжы чорукту деткири-биле көрдүнгөн деткимче акша-хөрөңгиче кордакчылар баштайгы дээрзинде эвээш турган. Ону тайылбыр ажылының шала кошкаанда дээрзин миннир апаар, ам сонургалдыг кижилерниң саны өскөн. Ылаңгыя, аныктарның талазындан дидим эгелээшкннер дыка хөй бооп турарын онзалап демдег-леп болур. Оларның аразында энне кызымак ажилдап, кылган үлө-херээ уре-түннелдиг болган Омак Ортун-оолович Кууларны айтып болур. Ол Ак-Тал-Аксы деп черге картофель тарааш, 1 гадан 8 тонна чедир чагай дүжүттү алган. Көдээ ажыл-агый талазы-биле «Шыктыг» биче бүдүрүлгениң удуртукчузу Меңги Сагаан-оолович Донгак 1 гадан 4 тонна картофельди ажаап алган. Бо ийи аныак сайгарлыкчылар иелээ демнежип тургаш, 30 тонна сигенин белеткээш, херек-лекчилерге сакташ, орулганы алган. База ол ышкаш бир бүдүн өгнү (ыяжы, кидизи катый) белеткээш, республика Наадымынга делгеп кириштирген. Хой, хураган дүктөрүн болбаазырадып тургаш, уктар, бажыгга кедер чылыг тапчаларны, кидис идиктерни, матрацтарны, сумка, аът чонактарын база дүктен идик-хепти аргааш, садып-саарып эгелээни эки эгелээшкн. Кидисти канчаар дыдып салырын, кидис идиктерни, уктарны кылырын ко-жавыс Моолдун Ковдуда чурттап чоруур тыва омактыг Сүрүн угбай

баштаан шеверлер тускай чалалга-биле келгеш, сонургалдыг кижилерге өөредилгени эрттирген.

Эрес-оол Маадыр-оол база Эдуард Тюлюш тус-тузунда биче-жек хлеб быжыраар база алгы-кеш эттээр черлерни ажыдары-биле 58800 рубльдиң дузаламчызын алган. Ажыл дээнде, уйгу-чыдын билбес, туттунгур холдуг, тура-соруктуг кижилерниң бирээзи Борис Белекович Куулар алган дузаламчызы-биле Чоза хемниң Устүү-Тей деп черде мал тудар кажаа-хораяны тудуп дооскан, 30 тонна көк сигенин белеткеп, мал-маган ажылынче кириген дээрзин чоргаарал-биле чугаалады. Оон аңгыда ажыл чок кижилер хөй-ниитиниң ажылдарына киржи, улуг дузаны көргүзүп, кызымак ажилдап турарын черле демдегдес аргажок. Чижээлээр-ге, чоннуң иштиги сагыш-сеткилиниң арыг болурунга база сарыг шажынның хөгжүлдесинге дуза болуру-биле суурнуң ортузунда Мани-Хүртү тудуун тударына, ирип баксыраан электри чагыларын солуур дээш, өске-даа ажилдарга оларның кириген үлүү улуг.

САГЛЫ СУМУЗУ. Мында база ажилдың угланышкыны демей — күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдыраары, ажил чок кижилерниң бот-хандыртынарын чедип алыры-биле деткимчени бүгү талалыг көргүзөр. Чоннуң чагыларын күүседире-биле чазанылга цегин Шолбан Девер-оолович Ооржак ажыдып алган, ажилдап эгелээш. Адыг-оол Юрьевич Ооржак хлеб кылыгылары-биле чонну хандырып эгелээш. Тыва кижиниң ижи болур мал ажылына Сайлык Казараковна Сат кирген, бодунуң бүдүргөн малының продукциязын чоорту чонга садар сорулганы мурнунда салган.

Чаа-Суур сумуздан Мерген Кертешкевич Чаалыкай, Шораан Маңнай-оолович Кыргыс, Айдың Евгеньевич Кошкар-оол олар катчып алгаш, тууйбу кылыр цехти ажыдып, продукциязын берип эгелээш. Чондан чагыг кирип турар, орулга бар дээрзин чугаалады. Мамый-оол Будегечи, Владислав Чыкай чазанылга цехтерин ажиткаш, сандай, стол, соңга кастактары, эжик дээн ышкаш чүүлдерни кылып эгелээш. Чаа-Суур суму чагырыкчызының оралакчызы Чодураа Андреевна Монгуш сонургатты.

СОЛЧУР. Суму чагырыкчызының социал политика талазы-биле оралакчызы Чодураа Васильевна Монгуштуң дындады-биле алырга, сумуда 296 өрегеде 1260 чуртакчы бар. Ажыл чок 90 хамаатының 48-и учетта, ажил чок дээш по-

сobie акшазын ап турар. Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдыраары-биле ажил чок хамаатыларга сайгарлыкчы чорукту деткири сорулгалыг берип турар эгидилге чок субсидияны 24 хамааты алган. Оларның аразында Булат Чозарович Иргиттиң ажылын онзалап болур. Чазаныр ажылдың мастеринге чагыглар «Сайзана» уруглар садындан бо-ла кирер. Бо удаада ол 25 сандайны уруглар садынга чаап берип турар. Оон аңгыда ол соңга, хаалга, тыва алтара дээш, өске-даа кылыгларны кылып турар. Октаттыг турган колхоз-туң чунар-бажынын Чечек Мөчегеевна биле Аян Мөчегеевич Монгуш угбашкылар бо хүннерде ажыл-лалга кириер. Иштиги септелге, чунар тазтар, уштунар чер, одалга системазын септээр ажилдары доозарының кырында келген.

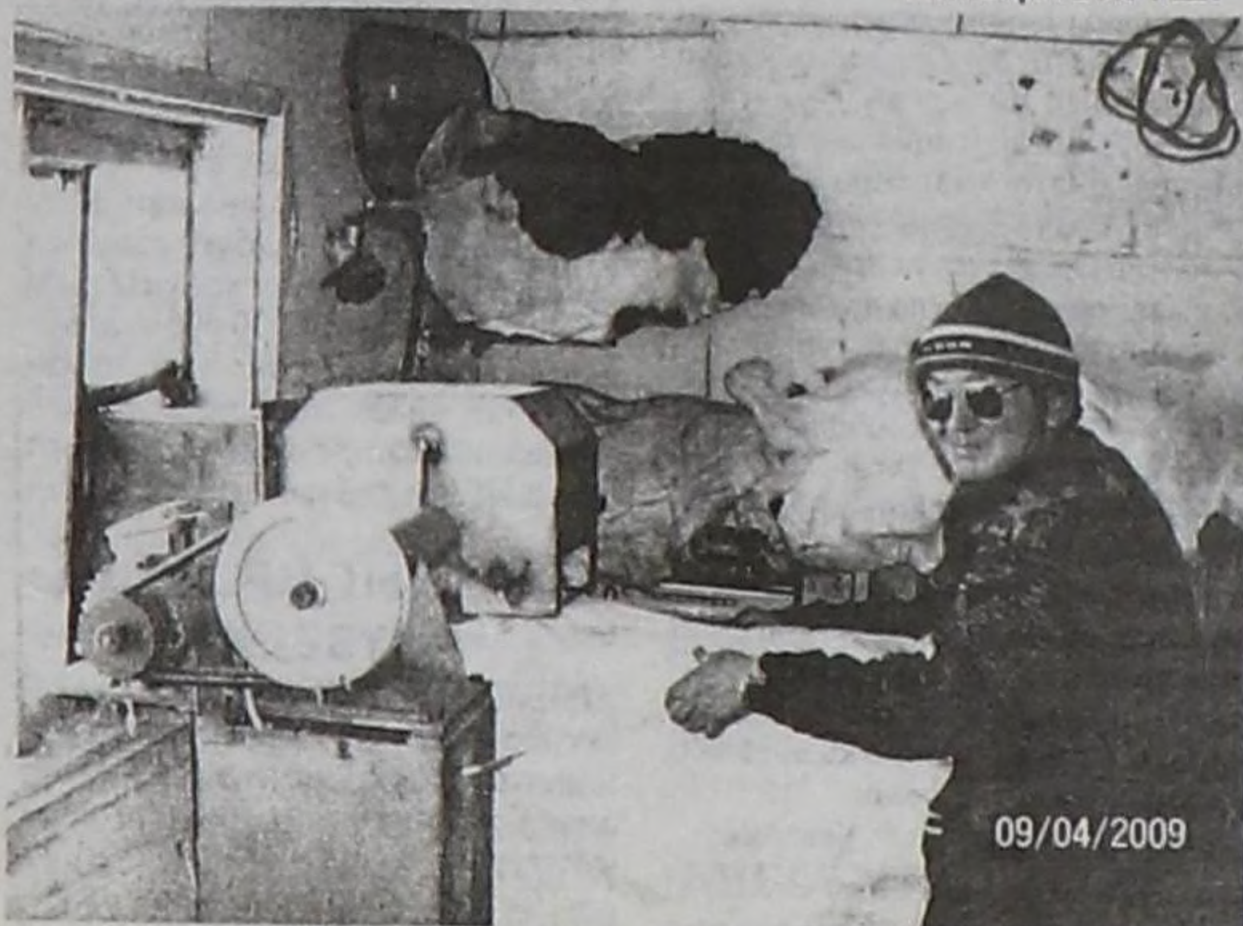
ХАНДАГАЙТЫ СУМУЗУ. Кожуун төвү болгаш мында ажил чок кижилерге ачы-дузаның аңгы-аңгы хевирлерин ажыдар арга кайы хөй. Ынчалза-даа биче бүдүрүлге ажы-дып алыксаан кижилерниң талазындан ам-даа бурунгаар көрүш четпейн турар деп санадым.

Сумунуң чурттакчылары Чечен-оол Чечек-оолович Тюлюш, Алена Камаевна Тюлюш, Шимет Көгелович Түлүш, Аяс Константинович Ховалыг олар субсидия акшазын алгаш, картошканың элбек дүжүдүн ап, суур чонунга саткан. А баштайгы ийизи үрезинге арттыра-рындан аңгыда, шээр мал-биле орнажилганы кылып, холу дыңзыг ажилдап эгелээш. Суму чагырыкчызы С.К. Тюлюш онзалап айтытты.

Бо хүннерде Белек Валерьевич Монгуш баш таарар ачы-дуза өрээлин ажиткан. Сылдысмаа Куулар пекарняны ажыдып, хлеб кылыгларын бүдүрүп эгелээш. Белек. Сайдаш Валерьевна Саая биле Алданмаа Валерьевна Донгак угбашкылар демнежип, национал тыва хеп даараар ательени ажиткан. Чолдуг Куулар, Демир Куулар, Чаян Дамчат олар тудугжу бригада тургузуп, ажилдап эгелээш. Бээр, 6 хире чуртталга бажынарны тудуп дооскан. Ам-даа чагыгларны хүлээп ап турар, эрес хейлер!

Өвүр кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төп ажил чок чурттакчы чонга тайылбыр ажилдарын калбартып, кожуунуң экономиктиг сайзыралына, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринче үлүүн кириштирер кылдыр чонну кыйгырып, бот-хандыртынар арганы тургузары-биле бүгү-ле хемчеглерни тус черниң эрге-чагырга органнары-биле кады сырый харылзаалыг ажилдап турарын маңаа демдегледип каайн.

Айлаң МОНГУШ.



Дус-Дагда алгы эттээр цехте.



Сарыг-Холде хлеб быжырыкчызы А.Тюлюштуң «дузалакчызы» — 4-кү классчы Тайжы.



Ажыл-иш кидин түлүк.



Дус-Дагның Кара-Талда С.Монгуш мал-маган тудуп эгелээш.



Эң-не хөй картошка дүжүдүн алган О.Куулар.



Садып алган херекселим бо-дур.

Сөөлгү үеде чоннуң массалыгы-биле чыгыр черлеринге тус черниң алдарлыг кижилериниң аттарын тыпсып, ылаңгыя культура одагларын, школаларны оларның ады-биле мөңгөжидип адаары чараш чаңчыл апар чыдарын номчукчулар эскерип турар бис.

Шак мындыг база бир онзагай кезээ, кожуун, харын-даа республика чергелиг байырлыг хемчег чоокта чаа Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа сумузунга болуп эрткен. Ол хүн Кара-Чыраа сумузунун чону культура бажының 40 чылы-биле холбаштыр, клубка Тываның Комсомол шаңналының лауреады, Тываның күрүнө шаңналының эдилекчизи, чоннуң артизи Дарый Чүлдүмовна Монгуштуң адын тыпсыры-биле кайгамчык солун оюн-концерттиг, катаптыг байырлал-марафон кезээниң организастап эрттирген.

Чыылган чоннуң четтикпейн манап орган кезээниң сценазының көжегези-даа ажыттыг, уругларның бот-тывынгыр чараш танцы бөлүүнү көргүзүүнү соонда, тускай башкарыкчыларның эгелээшкени-биле байырлалдың кезээни чарлаттыг. Аңаа баштайгы сөстү Кара-Чыраа суму чагырганың даргазы Иван Шываңович Монгуш алган. Ол чыылганнарга байыр чедирип чүве чугаалааш, 40 харлаан клубтуң эрткен төөгүзүндүзүнүн элдерини, клубтуң аңгы-аңгы үелерде ажылдап чораан директорларын, культура ажылының хоочуннарын болгаш аныяктарын сактып база амгы үеде канчаар-даа аажок уран-талантылыг аныяк салгалдың өзүп ораарын демдеглээш, бо Культура бажыңыңа артист Дарый Монгуштуң адын мөңгөжидип тыпсырының эге саналы кайыын үнүп келгенинге каксы доктаган.

Д.Ч. Монгуштуң ады-биле моон мурнунда ат чок турган Кара-Чыраа кездээ Культура бажыңың адаарының дугайында айтырыг чаңгыс

хүннүң айтырыгы эвес болган. Ол дугайында уруу Эмма Чадамбаевна, оон өг-бүлөзи база артисттиң кады төрөөн дүңмазы Раиса Чүлдүмовна, оларның ажы-төлдери болгаш Дарый Монгуштуң чоок улузу, кудалары, кунчулары-биле удаа-дараа ужуражып, суурнуң чону-биле, республиканың Культура яамызының харысалгалыг ажылдакчылары-биле чугаала-жышкыннары кылганының түңнелинде, Кара-Чыраа суму чагырганың кирген чоннуң саналыңа үндөзилээш, Төлээлекчилер хуралының чоннуң ынак артисттиң ады-биле Культура одаан адаарының дугайында тускай доктаалды хүлээп алган. Ол шийтирип артисттиң чаңгыс чер-чурттуглары бүрүнү-биле деткээ.

Кара-Чыраа сумузунун чагырга даргазы И.Ш. Монгуштуң удуртулгасы-биле база Культура бажыңының амгы директору Галина Донгак баштаган оон харысалгалыг ажылдакчылары ол онзагай кезээни эрттирери-биле көскү ажылдарны кылган. Клубту үениң негелдизи-биле каастап-дерээни көскү, ханаларда суурга хамаарылгалыг амгы үеде бар болгаш чок-даа, эң-не алдар-аттыг, партия, совет органнарының көскү, билдингир ажылдакчыларының болгаш спортчуларның чуруктарын аскан.

Байырлал-марафон болган кезээге Сүт-Хөл кожуунун баштыңы Экер-оол Борбак-оолович, кожуунун чагырга даргазы Орлан Александрович боттарының тустуунда байыр чедиришкенинге кара-чыраажыларның мындаг езулуг утка-шынарлыг улуг хемчээлдиг марафонну эрттирип

турарыңа каттыжып, клубтуң ажылдакчыларыңа моон-даа сонгаар чогадыкчы чедишкенин күзээш, сүй-белектерни сунган. А байырлалдың кол киржикчилериниң болгаш деткиччилериниң удуртукчузу Раиса Чүлдүмовна Ховалыгга, оон кожуунга ажылдап, чурттап чораан үелеринде төрөөн кожуунунун хөгжүлдизинге кириген улуг үлүүн (дакпырлыг херээженер божудар эмчи) барымдаалааш, аңаа «Сүт-Хөл кожуунун хүндүлүг хамаатызы» атты тывыскан. Байыр чедиришкенин сөстөрүнө ТР-ниң Чазаның Сүт-Хөл кожуунда төлээзи М.К. Кызыл, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатасының депутаттары Ө.Х. Ондар, А.Н. Ондар олар база каттыжып, чоннуң культуруг амыдыралын моон-даа ыңай бедик деңгелге тудары-биле клуб ажылдакчыларыңа деткимче кылдыр акша шаңналын белекке бергеш, марафон эрттирерин тус черниң Төлээлекчилер хуралы деткээни демдеглээ.

Кара-Чыраага болган марафон чүгле байыр чедиришкенин-биле кызыгаарланмаан. Тываның Улустуң артизи Станислав Ириль улустуң ырызы «Чес-Булуң» бадыйрларга, залга олурганнар улам хей-аът кирген. Оон эгелээшле, Кара-Чырааның Культура бажыңың оон ады-биле адап турары Дарый Монгуштуң чаңгыс чер-чурттуглары-артист эштери, Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артисттери: Россияның алдарлыг болгаш Тываның Улустуң артисттери хүндүлүг аттарның эдилекчилери, марафоннуң эң кол аалчылары болгаш деткиччилери, каастакчылары болгаш аян

тудукчулары боттарының эргезинче кирип, Анзат Куулар биле Эзир-оол Монгуштуң күүселдизинде артист Д. Монгуштуң ойнап чораан шиизи «Долуманың хуулгазыңдан» үзүндүнү көргүскен. Раиса Ховалыгның «Баштайгы сөң» деп номундан шүлүктөрү (Н.Наксыл) номчааны, «Бираажы хем» (С.Ириль, Л.Мортай-оол), «Монгуштар» (Э.Монгуш) деп ырыларны ырлааны, Л.Солун-оолдун артист Д. Монгуш-биле кады орус чуртунга өөренип чораанының дугайында чугаазы дээш, өске-даа артисттериниң күүсеткен номерлери кайгамчык солун, каттырынчыг болгаш тааланчыг болган. Түңнелинде аалчылар Тываның хөгжүм-шии театрының удуртулгасының мурнундан сөс ап чүве чугаалааш, клубка ажылдакчылары тускай материалдан кылган 30 метр пөстү белек кылдыр берген.

Хүн дурту кыска, үе-шак орайтаан-даа бол, чалатканнар сценаны бичии-даа хостуг тургуспаан. Сумулардан келген чагырга даргалары, 7 сумунун Культура одагаларының директорлары, кожуун төвүнүн харысалгалыг ажылдакчылары боттарының ээлчээнде, байыр чедиришкенин кылып, үениң негелдизинге дүүштүр эң-не ажыктыг дериг-херекселдерни белек кылдыр берген. Моон билдингени болза, амгы үеде кожуунун суму бүрүзүнүн Культура одагалары боттарының алдарлыг кижилериниң ады-биле адаттыг.

Кижиге эң-не чоок кижизиниң, ылаңгыя авазының адын тыпсыры, ховар таварылга. Авазының адын мөңгөжидип турары дээш, «РФ-тиң эге профессионал өөредилгезиниң

хүндүлүг ажылдакчызы» аттын эдилекчизи, Кызылдың №4 профтехучилищенин улуг башкызы Эмма Чадамбаевна Каражыкпай онзагай кезээни эрттиреринге болгаш организастаарыңа киришкен Кара-Чырааның удуртукчуларыңа болгаш башкыларыңа, клуб ажылдакчыларыңа канчаар-даа аажок улуг өөрүшкүзүн, бүзүрелдин болгаш хүндүткелдин демдээ база четтиргенин илереткеш, авазының дугайында сактып чугаалаан. Маңаа чоннуң ынак артизи Дарый Чүлдүмовнаның адын мөңгөжиткен байырлал-марафон кезээниң кол деткиччилери Эмма Чадамбаевна биле Раиса Чүлдүмовна оларның хөй санныг ажы-төлү, дөргүл-төрөлдери болган дээрзин демдеглээри чугула. Ынчангаш төрөл-бөлүк боттарының өмүзүндүзден чогаал, ылаңгыя шүлүк бижиринге сонургалдыг Раиса Ховалыгның сөзүңе аялгасы композитор Кертик-оол Данзынның ырыларын күүседип, танцы-сам баштаан кезек концерт номерлерин бараалгаткаш, Кара-Чырааның Культура бажыңыңа амгы үениң чаа, эң-не ажыктыг эди — бүрүн дерээни компютерни белекке берген.

Суурнуң кайы-даа үелерде байыр-чыскаалдарда янзы-бүрү хемчеглер, хурал-суглаалар эрттирер, эргиде турган клубу ам сумунун Комсомол шаңналының лауреады, артист Дарый Монгуш аттыг Культура одаа болуп, долу эргени алган. А аалчыларын кара-чыраажылар канчаар өөрүшкү-маннайлыг ак шайы, амданныг ажы-чемибиле уткаан болдур, шак-ла ынчаар үдеп, байырлашкан.

Чейнеш ХОВАЛЫГ.

(Төңүзү. Эгези №147 «Шында»).

ЧҮНҮ КАНЧАЛЗА ЭКИЛ?

«Кандыг кончук өскерилген делегейил бо?» — деп кайгап хараан, хомудаан хөөннүг аныяктарның ырлажыр ырызында одуруг ажы-төлдүң бууккан, аймаараан сеткилин тода көргүзүп турар. «Ажылдаарга, эртем-билигилг болурга акшалыг боор, эки амыдыралдыг боор бис» деп кижизиттирип келген ажы-төлүвүшү шак ынчаар кижизидип келген база ынчаар кижизидип келгеш, ам бо хүнде эртем-билигилг аныяк кижилерге ажыл тывылбас боорга, чугаалаар чүве тывылбас болу бээр. Даарта, бир ай, чартык чыл, чыл эртерге-даа, манаарга-даа, тывылбас болурга, амыдыралын чаала эгелеп чоруур кижиге канчаарыл? Ол өгленир, ажы-төлдүг апаар үе кээр, чүнү канчалза экил?

Россия-даа, Тыва-даа ажыл-амыдыралы-биле чырык черни, төрөөн чуртун каастап, ону алдаржып чоруур кижилер-биле бай. Оларның бирээзи эки турачы Вера Байлакты адааргала четчир. Кырып-назыдай-даа бергеш, адын ол мунуп алган мал бажын дозуп чоруур. Ону кым-даа албадаваан, айбылаваан: оон туружу, чуртталгаже көрүжү, ада-иезиниң үлегери ындыг. Бистер ону чүгле магадап, аңаа мөгейип артар бис.

73 АВТОБУС

Татарстанның ат-сураглыг кижилериниң бирээзин көөргө, көңүс бөдүүн: доозун туткан идиктерлиг, өңгүр эвес хөйлен-чүвүрлүг, орденнер кадаан костюмун ийи-чаңгыс кедек. Чайлыг, анаа олурар үези шуут чок:

— Үе эрттирер, куруг чугааларга хөңнүм чок — деп, шайлап ора ол чугаалаан. — Ажылыңга четтигер дээш, дүнекиниң 2 шак чартыкта турар-дыр мен.

Назынының иштинде Асгат ирей

• Кымнар бис, кандыг бис?

чеже акша ажылдап алганын санаарга берге: чединмес кырганнар, уруглар бажыңында өскүстерге, хай-халапка таварышкан улуска... Интернаттарга, инвалидтерге, кырганнар бажыңнарыңа, приюттарга, уруглар бажыңнарыңа садып берген телевизорлар, тоннар, идиктер, ойнаарактарны саннап четпес. Чүгле автобустарның саны 73. Бир автобус өрттээ 430 муң рубль болза, чүгле оларны садарыңа эвээш-ле дизе, 1 млн. долларны ол чараан.

БУДУҢАР АДААНДА...

Эртем-били чок аът мунукчузу кайы ынча хөй акшаны ап турарыл? Ол айтырыгны хөй кижиге салып турар, харын-даа советтик үеде КГБ-ни безин ол «сонуургаткан».

Он-он чылдар бурунгаар аныяк милиция ажылдакчызы Асгат Галимзяновту органнардан үндүрүпкен. Кудумчуга эзирип чыткан чурум үрекчилерин эзиреткер сергедир черже эвес, чедип алгаш, бажыңыңа чедирип каар шагдаа боол-тур. Протокол тургузарынче далашпас, шын орукче кирзин дээш, эптеп-чөптээр боорга, таарышпайн, үндүртүп алган Асгат удатпаанда тергелиг айтка аш-чем дажыыр кылдыр садыг черинче ажылдап кирген. Галимзянов ол-ла бичии бажыңында төп рынок чанында бо хүннерге чедир чурттап чоруур. Оон миллионнарын өзээ — аът-биле рынок болгаш кезээ холдары. Харын ам тывынгыр, сагынгыр угаан база херек-ле ыйнаан.

Рынокта үрелир деп барган фруктулар, арбузтар, дынялар тонна-тонназы-биле чыдыр деп баарга, ээлери ону октаар чер тыппас.

Асгат тергелиг адында ол бүгүнү чүдүргеш, азырал алган хаваннарыңа алпарып бээр, кезээниң-не. Хаваннарының эддин дужаапкаш,

орулгазының хөй кезин уруглар бажыңынче шилчидип берген. Ынчап турда кожолары хомудап, шуугаазын үндүрген: хоорай төвүндө хаваннар азырап турар, чөптүг эвес ажык-кончаа ап турар... Гараж адаанга улуг оңгар каскаш, бодунун хаваннарының фермазынынаар чажырып алган. Дүне када адының дууглары асфальтыга токулаар боорга, холуп каапкаш, ыдын тергелээш, хаваннарының мыяан чүдүргеш, хоорайның бок төгер черинче чоруптар турган.

— Акша бут адаанда чыдар чүведир, ынчалза-даа улус ону алырындан чалгаараар — деп, Асгат ирей бо-ла чугааланыр. — Көрүңдерден, суур бүрүзүндө суглуг хөл азы хем бар-дыр. Кас оолдарындан садып алгаш, шагар-оът кезип бергеш чарба-биле чөмгөрип турарга, дөрт ай болурга садыпкаш, акшалыг боор-дур силер...

Ол боду сайгарлып, байып кээриниң аргаларын тып аары хөйну магададыр. Демир-орук чоогунда шагда-ла октаттыг барак көрүп кааш, барып айтырган. Тудугнуң ээзи болур организация ону канчап, кайнаар бузуп кааптарын аайын тыппайн, «бажы» ыжып турган чүве боол-тур. Ол тудугну садып алгаш, Галимзянов огу-биле акызын эвилелдеп алгаш ферма тудуп алганнар. Колхоз биле дугурушкаш, семиртип өстүрери-биле 300 баш бызааны хүлээнип алган. Татарстанның найысылалының төвүндө 300 баш молдурга өзүп турар колхоз турган дээрзи бүзүркесинге эвес бол, шын. Чөмгөрип сизенни Казанның Кремль ордузунун ханазының чанында газоннардан бээр хол кадыры-биле кезип алып турганы хөөредиг эвес.

ДӨМБҮН ИШТИ АКША

Акшазын бо өг-бүлө банкыже

сугарыңа чаңчыкпаан. Улуг дөмбүңе шыгжаар. Ол долуп кээрге, өскүс чаштарга херек аш-чем, конфет-чигир, ползуноктар, чергектер азы микроавтобус бооп акшалар хуула бээр. Ажылдап алган акшазыңдан Галимзяновтар амыдыралыңа эң чугула херек чүлдүргеш арттыргаш, улуг кезин уругларже шилчидиптерлер. Чүгле чаңгыс катап боттарыңа «Волга» садып алгаш, ону мунар чай-даа, херек-даа чок боорга, ээлчеглиг уруглар бажыңыңа берипкеннер.

Бо хүннерде Асгат Галимзянов 73 харлыг, хөй мал тудары бергедей берген: огу биле акызы «кызыл-дустап» чоруй барган. Ынчалза-даа Асгат ирей чүгле бо чылын безин Татарстанның социал албан-черлеринге «Газель» маркалыг ийи микроавтобусту акша чыып тургаш, хүлээди берген.

— Ам вертолет садары-биле акша чыып тур мен! — деп чугаалаан дээр. Ындыг болуру чугаажок, амгы үеде ол кайың акша чыып ап турар деп? Казань хоорай чагыргазындан арендага рынок-биле демир-орук аразында бок төгер черни чөпшээрди алган. Богун аштааш, асфальтылааш, херимнеп каан. Хөлчөк улуг шөлге бараан, аш-чем чүдүрген улуг чүк машиналары кээп хонар: эртен эрте ол бүгү аш-чем рынокче кирер. Бир хонукта бир чүк машиназындан 100 рубль алыр. Чаңгыс борбак картошка безин оон хүлээнип алган машиналарындан чиптезин дээш, Асгат ирей дөрт ыттары-биле таңныылдап хонар.

БУЯННЫГ ИРЕЙНИҢ КҮЗЕЛИ

Дирг чорда тураскаалга төлөп-тиг болган, хөй-хөй кижилерге элдептиг, өскелерге дөмей эвес ажыл-херектерлиг чаңгыс чер-чуртуунга шупту чон ынак болгу дег. Сеткилимниң ындындан-на кижилерге дуза чедириксээр, кээр-

гээчел ирейни өскээр билип, кара бодаар кижилер база бары элдептиг. Галимзяновтуң алыс төртүтүнген чери, Булым-Булыкчи деп суурнуң чуртакчыларының дилээ-биле ат-сураглыг чаңгыс чер-чурттуу шаанда суг турган хөөлбектин чыдынынга ханы кудуктар кастыргаш, катап тургускан. Кудумчуларны асфальтылаан, хүрээ тудуунга дузалаан, чөңүк-кырган улус чыдар азырал бажыңын тудуп каан. Ол черниң удуртулгасы бо бүгүнү өскээр хүлээп ап, «эрге-чагырга черинден артык мен, кончуг мен» деп мактангандыр деп көргөн. Суг долган хөөлбекче чемишчидилге ажилгаар хораннар кудупкаш, чок кылганнар. Ирей ол мугулай чорукту дыка чоок хүлээп ап, муңгараан. Кижиге кылган буяның чоруу дээш четтирдим деп, мен база өскелерге буяның кылып чорууйн дээш сеткил чырык черге үзүлбес боор деп, Асгат ирей бүзүрөп чоруур. Амгы үеде ол бодунун кызыл дерин төп чораш, дуза көргүскөн ажы-төлүн чаңгыс черге чыып көрзе деп күзөлдиг: чер шимчээшкени болган армян хоорай Спиток, сугга дүшкен «Курск» подлодказының моряктарының ажы-төлү, Пиночет үезинде Чилиден дезип чорутканнар дээш, кымнарны чок дээр...

Буяның кижиниң чаагай ажыл-херээн уламчылаар, салгаар азы анаа-ла ачы-дуза оруунче кирер кижилер хөй-ле болзунам. «Даг дег караны довук дег ак базыптар» деп тывалар чугаалажыр. Бодунарның каас-коя амыдыралыңарга, ишти-хырыңарга чараан муң-муң акшаларыңарны өскүс уругга, кырган кижиге, аарыг төлге, чөңүк ада-иенерге берген 100 акшаңар чая базыптар дээрзин боданар. Чаңгыс кылган буян-кежик силерге муң кежик бооп чедир эглип келир.

Төп парлалгадан Галина МАСПЫК-ООЛ белеткээ.

ИЗИГ-ОЪТТУГ ИЙИ-ТАЛЫМ

Тываның Улустун чогаалчызы К.Э.К.Кудажының төрүттүнгенинен бээр 80 чылынга тураскааткан хемчеглер бүгү Тывада чоруп турар. Тываның күрүне университетинин филология факультеди чогаалчыга тураскааткан эртем конференциязын эрттирген.

К.Э.К.Кудажының чурттап турганы Ленин кудумчунун 12 дугаар бажыңыга тураскаал самбыраны ажыдар. Тываның Чогаалчылар эвилели чогаалчының ады-биле Кызылдың педагогика колледжинин адаар дугайында ажылды чорудуп турар.

Бистиң корреспондентивис чогаалчының юбилейинин бүдүүзүндө ооң чоок төрели – даайының уруу Роза Кыргысевна Кенден-биле ужурашып чугаалашкан. Ол бүгү назынында чоннун кадык камгалалыга ажылдап келген эмчи. Ам 77 харлыг, хүндүлүг дыштанылгада.

ЧОГААЛЧЫНЫҢ
ЧОРГААРАЛЫ —
ЧЭЭННЕРИ

— Роза Кыргысевна, чогаалчы-биле чоок төрөл болгай силер. Аңаа тураскааткан кезээлерге силерни доктаамал көөр, дыңнаар-дыр мен. Силерни эки таныыр, билер апарган мен. Төрөл аймаңар дугайында, бодуңар дугайында чугаалап берип көрүңер.

— Күзөлдүм-биле чугаалаар мен, ийе. «Шын» солун дээрге бистиң өг-бүлөвисте эң хүндүткелдиг солунуус. Өөм ээзи Биче-оол Түлүшөвич Кенден-биле бүгү назынывыста чагыдып, номчуп чор бис. Ам-даа солун чокта хоржок бис.

— Эгезинде канчаар төрөл болуп турарывысты тайылбырлап көрей. Мен Ийи-Талдың Барыкка чурттап чораан Узун-Хелиң деп шолалыг Суван Кыргыстың ажы-төлүнүн беш дугаар уруу мен. Миннип келиримге-ле, аалдарывыс кады кыштаан, кады чайлаан турар чораан. Чогаалчы кады ойнап өзүп келген акым-дыр. Алышкылар уруглары дижир улус бис, хей тайылбыр кылырындан бужурганырывыс ол-дур ийин.

Чогаалчының ачазы — Кудажы Кыргыс Суванович хей алышкыларның улуу болган. ССРЭ-нің Дээди Советинин депутаты чораан. Тока дарга суглар-биле кады фронтуга Тывадан белек чедирип чораан. Ийи дугаарын Сарыг-оол Суванович дээр. Кызылдар, актар деп тулчуп турар үедө партизаннап тургаш чок болган. Оглу Нас-Сүрүн алдарлыг малчын, аңчы чораан. Ооң оглу Валерий Петрович Насюрюн ат-сураглыг эмчи. Үш дугаары — Хойтпак-оол Кыргыс Хову-Аксының кобалтызын тыпкаш, төөгүге кирген. Сталин шаңналының лауреады. Дөрт дугаары — Кыргыс Суванович Комбу колхоз-совхоз даргалап чораан. Демин чугаалап органым Надежда Насылдың ачазы Дарый Кыргыс-овнаның ачазы ол-ла болгай. Беш дугаарында Кыргыс Суванович Арапчор дээр алдарлыг аңчы, малчын чораан. Ооң уруу Вера Кыргысевна башкы база шүлүк чогаадыр салым-чаянныг. Алышкылар аажок ажылгыр, кезээ, олут

орбас, чыдын чытпас кижилер чораан. Шупту аңаар. Бойдуска ынак.

— Кызыл-Эник Кудажы чогаалчы эр чаңгыс бооп төрүттүнгенин боду хей удаа бижип турар болгай...

— Ийе, бичиизинде сылданылаар, кады кошак боорга, ада-иези. Өвүр Торгалыгга чедип, ону Ногаан Тарийги, Сагаан Тарийги ийи бурганга чедирип чораанын база бижээн. Чогуң ачазының баштайгы өөнүн иштинден Борбаанды, Чажатмаа деп угбаларлыг. Чажатмааның караа багай, көрбес. Ол хиреде дошпулуур, мандолина, хомуска аажок ойнаар. Караа көрбес хиреде, тарааны хооргаш, соктап аар турганын мен эки сактыр-дыр мен. Ол өг-бүлө тутпаан. Сөөлүндө ачазы инвалидтер азыраар черге апарып турган деп дыңнаан мен. Борбаанды аныяанда-ла чок болган. Ол бир кыстыг — Фаина дээр. Хову-Аксынга чурттап чораан.

Оон аңгыда Кызыл-Эник-биле кады азыраан дуңмалары база бар. Норжуң-кыс Кыргысевна Кудажы — хей ажы-төлдүн ачазы, ам 77 харлыг, мээң үем. Чал-Кежиге чурттап чоруур. Крас-оол Кыргысевич Кудажы — Хову-Аксынга чолаачылап чораан.

Үстүндө адын адааным алышкыларның ук-салгалы дөгере атсураглыг кижилер болган. Шупту эртем-билигилг, уран талантылыг, бурунгаар чүткүлдүг кижилер болуп турары өөрүнчүг. Боду дириг чораанда, чок, бар төрөл-дөргүлүн, даайларын, күүлерин, кенээттерин, күдээлерин база оларның ажы-төлүн бижип шаг болган. Мээң ажы-төлүмнү-даа бижээн.

— Ачазының дугайында база хөйүн билер богу силер аа?

— Чогаалчының ачазы Чадаңмаа Сарыговна боду Хендерге кыргызы. Кайгамчык арыг-силиг, уран-шевер. Янзы-бүрү тоннар даараар турган. Чадаңмаа кырган-авайнын, Намбырал (лама) дээр акызы чораан. Ол акызының уруу Тывага сурагжаан Анна Намбыралговна Такый-Сүрүн ол-дур. Оон уруу Ая Ивановна эмчи, тыва дылда улуг улуска кончуг дузалыг номну чырыкче бижип үндүргенин солунуңарга бижиди.

Кыргыс Суванович биле Чадаңмаа Сарыговна иелээ биче сеткилдиг, үнген-кирген чонунга экииргек, дузаарга улус чораан. Амыдыралы арай чедимес улузунга суг аажок дузалаар.

Ачазы Москвалааш келгеш, солун чугаа чугаалап органын утпаан мен. «Арыглыгы өрээли аңгы, аңаа кире бээринге, шаажаң сава турар, чиигенип алганың соонда, суг төктүп бады келгеш, шаажаңны кылайты чуй шаап апаар» дээрге, шупту каттыржып, «чир-шоң» дүжүп, хуулгаазын элдеп-эзин чүве кылдыр бодап, бүзүрээр аайын тыппас турган бис. Баш иштинге ону бодап, чуруп шыдавас бис аан. Көргөн эвес ындыг болбайн канчаар. Улус-чону улуг Кудажы өгбевистиң адын-даа адавас — «депутат» дээрлер. Уруг-дарыг-даа төрүт-түнерге, «Депутатка ададыр» дээр. Энгельс, Калинин, Ленин, Сталин, Берия деп аттарлыг кылдыр адаан ажы-төлдери турду. Чоорту үе аайы-биле паспорт кылдыртырда,

Хүлер-оол, Калинин-оол, Стал-оол, Лена, Вера деп аттарлыг кылдыр бижиткилээнер.

— Чашкы үңерни сактып көрүңер, Роза Кыргысевна.

— Менден үш-ле хар улуг болгаш, акым суглар кады хой кадарып, чаңгыс хемнин суун ижип, чаңгыс чернин довураан басып өзүп келген бис. Ол педучилищеге өөренип турда, 1953 чылда мен Кызылга фельдшер-акушер школазынга өөренип турдум. Ынчан чаавам Сарыглар Маскыровна-биле мени ол таныштырган. Дыка узун болгаш чоон, дыдыраш чаштыг, чараш кыс чүве болгай. Чадаңмаа кырган-авайыс Сарыглар Маскыровнаны «Розаның тып алган чаавазы» дээр, чүге дизе оларның дугайында аалга мен бир дугаарында дамчыдып четкен боорумга ындыг.

— Чалы чылдарны сактыр болза, солун сактышкынар-ла хей боор аа?

— Чугаалаар болза эндерик чүве-дир ийин харын. Бир катап Тере-Хөлге башкылап турганда, мени эштерим акың келди деп бо. «Чанарым ол-дур, сөгледир чүн барыл?» деп, ол айтырып келген. Оон чоруурда, меңээ 50 рубль берип каан. Ол шагда 50 рубль дээрге эмгек акша-ла болгай. Кара крептешин пөс саткаш, ак штапель пөс саткаш, ийи дыка чараш платьелер даарадып ап, амыраанымны чүү дээр.

Сөөлүндө-даа Сарыглар Маскыровна биле иелээ меңээ аажок. Күдээзинге-даа аажок улус. Кызыл чоктааш-ла, оларның бажыңыга хонар бис. Бир катап 1962-63 чылда чоор бе, өөм ээзи Биче-оол Түлүшөвич-биле Москвалаар дээш кээривиске, чаавай: «Акыңар Москвада өөренип турар ийик чоп, аңаа кезде бээр силер, чүү дээш-даа сагыш човаванар» дээн. Шынап-ла, Москвага келген, аалчылар бажыңында хостуг өрээл кайда боор, Бүгү-делегейниң херээженнер конгресси болуп турар болган. Хостуг олут чок. Акымга чеде бээривиске, ол аажок өөрээң. Дораан бир өрээл чугаалажып берген, аңаа он хонган бис. Москваны бир кылдыр бисти экскурсиялаткан киж. Меңээ аажок чоргаарланыр киж. «Ийи-Талдың бир дугаар эмчизи Саргыжык, ийи дугаары — Роза» дээр.

Сөөлүндө чер-чурттувуска ужуражылга баар дээн болза, бисти ыяап-ла эдиртип алыр турду. Угбам Кыргыс Суван-ооловна Чорбаа Тыва АССР-нің Дээди Советинин депутаты турган. (Оон соонда мен депутаттадым). Үжелээ-даа ужуражылгаларны эрттирип турду. Ол угбамның улуг уруу Екатерина Кыргысевна Сааяның «Изиг оъттуг Ийи-Талым» деп шүлүктөрүнүн номун Кызыл-Эник Кыргысевич боду редакторлаан. Номун эге сөзүндө хамык-ла чээннерин адап, чогаалдыкчы салым-чаянныг болганынга чоргаарланып чоруурун бижээн. «Екатерина Сааяны Ийи-Талдың «итпик кужу» деп адаар киж мен» дээн. Талантылыг дуңмавыс аар аарыгга таварышкыш, чок болган. Ам оон уруу Саргылана шүлүк бижип чоруур.

Честевис Кыргыс Чамбалаевич Чыртап-оол дугайында база ында чылыг сөстөрүн ол кириген. «Мөгөш-ырак, хүрештерге бо-ла шүглүр.

Игил, бызаанчы кылыр, ойнаар. Кижиниң сагыш-сеткилин куда-радыр хөөмөйлөптер» дээн. Шынап-ла, ол өгге чеде бээривиске-ле, бүдүн өг-бүлө концерт үндүрер улус. Янзы-бүрү хөгжүм херекселдерин ханада белең аскалап каан турар.

— Бодуңар база шүлүк бижири-ле болгай силер, Кыргысевна?

— Ийе, аныяамдан-на бижитинип чордум. Ону Кызыл-Эник Кыргысевич билер. Каш шүлүктен берип каайн, парлаар болзуңарза, өөрүнчүг-ле-дир. А бо «Шынга» каш чыл бурунгаар үнген Кызыл-Эник Кыргысевичиниң чаңгыс чер-чурттугларының дугайында «Ийи-Талым ишти-хөңнү» деп сактышкынын ам катап база парлаан болза дээр-дир мен ийин.

77 харлыг дээр хире эвес, аажок аныяксыг, адак-бышкаа чик-сергек Роза Кыргысевна өгбелерин дөзөп, узун назылаары маргыш чок. Ам Кызыл-Эник Кыргысевичиниң чээннери — дуңмаларының шүлүктөрүн сонуургаңар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧИҢГЕ-ТАРАА

Төрөл чонум тываларның
Төөгүдөн ынак чеми
Чип-ле өскөн чаагай чемим
Чинге тараа, чинге-тараа.

Хооруп орда, чыды чаагай,
Хоор сарыг чинге-тараам.
Чип-ле өскөн чаагай чемим
Чинге-тараа, чинге-тараа.

Согааш долдур соктап алгаш,
Чооглап орда, тааланчыг-ла.
Чип-ле өскөн чаагай чемим
Чинге-тараа, чинге-тараа.

Эртен-кежээ үргүлчү-ле
Эрикпейн чири чемим.
Чип-ле өскөн чаагай чемим
Чинге-тараа, чинге-тараа.
Роза КЕНДЕН.

Хүндүлүг ада-ием Кыргыс Суван-ооловна Чорбаа биле Кыргыс Чымбалаевич Чыртап-оолга тураскааттым.

ИЗИГ ОЪТТУГ
ИЙИ-ТАЛЫМ

ССРЭ-нің депутаты
Кудажының хуулгаан чурту.
Сталиннің лауреады
Хойтпак-оолдун хоочун чурту —
Изиг оъттуг ады алгаан
Ийи-Талым — ынак суурум.

Ада-чурттуң дайынының
Алдар-аттыг киржикчизи
Норбу-оолдун өскөн чери,
Ногаан шыгы хөлбелчиннээн,
Улуг-Хемнин унун дургаар
Улай баткан Ийи-Талым.

Айлаң-куш дег, өткүт үнүг
Артизис Парыңмааның,
Арат чоннун эмчилери
Амир биле Валерийниң
Ие чурту, ада чурту
Ийи-Талым — төрөөн суурум.

Эрткен-дүшкен орук чону
Элдепсинип магадап көөр,
Ажыл-ишчи чону хөглүг,
Аныяктар чурту болган
«Ыржым булуң» шолла аттыг,
Ырлыг-шоорлуг Ийи-Талым.

Екатерина СААЯ.

«УЙГУ ЧОК
УЛУГ-
ХЕМНИН»
ОГЛУ

Декабрь 13-те С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыг бажыңыга Тываның Улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының 80 харлаанынга тураскааткан байырлыг кезээ болуп эрткен. «Чонум чокта, чакпазы чок балык дег мен» деп чораан чогаалчының уран талантызының мөгөйкчилери хей дээрзин зал долу чыылганнар бадиткаан.

Байырлыг кезээге ТР-нің Чазаның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак:

— Бистиң ховар салым-чаянныг чогаалчывыс, чоннун ынак чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысевич Кудажының төрүттүнгенинен бээр 80 чыл болган юбилейиниң байыр-лалын бөгүн чер-черлерде эр-тирип турары өөрүнчүг. ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун өмүнээзинден байырны силер бүгү-деге чедирип тур мен. Төрөөн Тыва-зын, оон чонун, чонунуң чаагай езу-чаңчылдарын, тыва кижилериниң төлөптүг мөзү-бүдүжүн ол чогаал-дарыңа алгап бижип чораан. Ын-чангаш оон чогаалдарыңа ынак бис. Олар орус, итали, немец дээш, өске-даа дылдарда очулдуртунган. Ол чүгө чогаалчы эвес, билдингир хөй-ниити ажылдакчызы чораан. Солуннарда редакторлап, хоорай Советинин депутаттап, Чогаалчылар болгаш Журналистер эвиле-линге даргалап, Азия болгаш Африка чурттарының эп-сеткил каттыштырылганының комитеди-ниң кежигүнүңе ажылдап, хөй-хөй чурттарга четкен. Уран сөстүн си-ли-бикчизи чогаалчывыска чону кезээ мөңгөдө мөгөйп артар.

Бөгүн Россияда-даа, Тывада-даа эки өскөрлишикиннер болуп турар. Бот-боттарывысты детки-жип, сорулгаларны салып, ону че-дип алыр дээш демниг ажылдаар болзувусса, бурунгаарлаашкын уламчылаар — дээш, чогаалчының өөнүн ишти Сарыглар Маскыров-нага боодал чечектерни сөңнээн.

ТР-нің культура болгаш туризм сайыды В.О.Донгак база байыр чедиргеш, эң солун белек — «Уйгу чок Улуг-Хемнин» 4 томун чырыкче парлап үндүргенин өөрүшкү-биле дыңнатпышаан, оон баштайгы номнарын Сарыглар Маскыровнага белекке берген.

Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал сумуздан төлээлер байыр че-диргеш, чогаалчының төрөөн че-ринде база бөгүн улуг байырлал болуп турарын, Барык хемнин унунда бедигээш черде чогаалчыга тураскаал кылдыр даш кезээ ту-раскаалды тургусканын дыңна-дырга, чыылганнар динмиттиг адыш каскаашкыннары-биле өөрүшкүзүн илереттилер.

Тываның Чогаалчылар эвиле-линден чогаалчы Шаңгыр-оол Мон-гуш, Кызыл-Эник Кыргысевичиниң төрөлдери В.К.Арапчор, В.К.Дугар-Сүрүн, Р.К.Кенден, М.К.Сү-рүнчап, В.В.Баву-Сүрүн болгаш өскөлөр-даа чогаалчы дугайында чылыг-чымчак сөстөр-биле солун сактышкынарны кылган.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының артистери чогаалчының «Долуманың хуулгаазыны», «Дир-де-макдо» деп шилеринден үзүн-дүлери болгаш оон сөзүңге бижээ ырларны, шүлүктөрнү көрүкчүлөргө бараалгаткан.

Светлана БАЛЧЫР.

«ШЫН» солуннуң чагыдылгазын декабрь 15-ке чедир узаткан

«ШЫННЫҢ» 85 чылынга

КЕЗЭЭДЕ КАДЫ МЕН, СОЛУНУМ

«Шын» солунну ада-иемниң баарына ыткыр номчаанымны дыка сактыр мен. Ынчан авам, ачам Ленин аттыг колхозка күрүнениң малын малдап турган. Бир-ле хүн мал эмчилери Баа-Хөө Товуу, Лопсан Чооду олар дүрүг солуннарны аалывыска эккелген. Ачамның өөрүп, хөлзеп турары-даа аажок. Эмчилер чоруптарга, дүрүгнү часкаш, ачам солуннарны үндүргөн ай, хүн, дугаар аайы-биле эмгелеп алды. Бир солунну чада туткаш, мени кый дээш: «Кыштаг-лаашкын хүр менди» деп эгени номчуп берем, оглум» — деп, диледи. Ону ыткыр номчудум.

— Оглумнуң эрзиг апарганым. Солунга материалдар бижири дарга болур сен. Бо чыдар солуннарны шуптузун номчуптар болунза, дылың сайзыраар — деп бо. Улусчу болгаш партийжи «Шын» ынчан ынаарла мээң чарылбазым өңнүүм болган.

45 чылдар эрткен. Бөгүн безин Президент Д. Медведевтиң «Россия, бурунгар!» деп кыйгырыын катап-катап сайгарып номчуур-дур мен. Ынчангаш солунну чагыдып алырын чонумга сүмеледим. Кезээде кады

мен, солунум.

Өндүр ишке чалыткарар мен,
Өгге, черге солун-сеткүүл өңүктөм.
Чындыр-карам чассытканзыг,
«Шын» деп солун сылдырткайнып, холга келир.
Ботка болчур сарыым кысты
Боралдыр ак ама саазын солуп алыр.
Куржаангылыг өөм ойбас,
Кудам кадай тоолдары дег, сергедиптер.
Эгиннээштик чалыы душтук
Эргеленип, куспактапкыш, чылытканзыг,
«Шынның» үнү чуртталгамның
«Сылдыстарын» хөглүг-омак чырыдып чор.
Сеткилимниң «чечектерин»
Сеңзэ тарып, «суггарганым» уттундурбас,
Чечен сөстүн «чадаганым»
Сенден хылдап, хөөн киридим, чажыртымас.

Моторк ТИРЧИН,

РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.
Самагалдай суур.

Чылдар болгаш кижилер

СЕТКИЛ-ХӨӨНУМ УЯРАДЫ

Кижиниң өскөн-төрзөн чери, төрөл чону ышкаш эргим чүве кайда-даа чок. Ынчангаш мен акым Дамдын Санчаевич Кууларның дугайында бижикседим. Ооң авазы-биле мээң ачам Ак-Тараа кады төрзөннер улус.

Акымның төрүтүнген чери — Чөөн-Хемчик кожуунун Шами суур. Бистер ону төрөл аймаавыстың баштыңы кылдыр санап, хүндүлөп, оон арга-сүмени ап, чагыс-сөзүн эдерер чораан бис. Ол бистиң аравыска чораан болза, 75 харлаар турган ийик...

Дамдын Санчаевич ажылында, амыдыралында-даа кончуг быжыг тура-соруктуг, шиптирилг, ажылдың бергезинден чалданмас, эгээртинмес арга-дуржулгазын аныяк-өскенге харам чок өргүп чораан хоочунувус чүве.

Ада-ием Шеминин Кирбиш-Сарай деп черге чурттап турда, акывыс кыштың соогу, чайның изии-даа дивес бо-ла халдып кээр. Ооң хөглүг-баштак чугаазындан аал иштинге каткы чаңгыланыр, бичи чаштар-даа, аныяктар-даа, кырганнар-даа дивес, ону үглей-ле бээр бис. Бистерге онааган ажил-иш чайгаар бүдүп, акывыстың солун чугаазы бисти чайгаар сорун-залай-ла бээр.

Сүт-Хөл кожуунга ажылдап чораан чылдарында бир катап авам

биле ачамны: «Кыш үделгезинин байырлалын көөр силер» дээш, алгаш чорупкан. Ачам биле авам Сүт-Хөлге баргаш, кыш үделгезин аажок сонургаан, дыка-ла солун черде чурттап турар улус-тур деп чедип келгенер.

Мээң ада-ием мал-биле холбаалыг, кезээде көдээге чурттап чораан болгаш, бир өөредилге чылында мени акым сугга тургузуп каан. Акым, чаавамның бажыңыга тургаш, амыдыралга ажыктыг дыка хөй чүүлдерни канчаар кылырын өөренип алганымга ам-даа өөрүп чоруур мен. Чаавам аажок хынамчалыг кижиге. Уругларының назы-харының аайы-биле кылып шыдаптар ажылын айтып каар. Өөренир, кичээл кылып, ойнаар шагывысты черле хажытпас бис.

Акымның ажылының чай чогула кончуг. Чамдыкта орайтадыр дүне-даа келгилээр, удуп чыткан уруглары, бистерни, албан оожум чыттап каар. Ол келирде, хол куруг черле келбес. Бир катап ажыл соонда эккелгени арбузунуң амданының чаагайын ам-даа кайгап ханмас

мен. Ооң соонда ындыг чаагай арбуз черле чивзэн боор мен.

Акым биле чаавам үш оолдун, үш кыстың энерелдиг, хүндүткелдиг ада-иези. Оларның кижизиткен ажы-төлү дыка кижизиг, мөзү-бүдүштүг, төлөптүг кижилер бооп, чон аразында дарга, башкы алдар-аттыг ажылдап чоруурунга аажок чоргаарланып чоруур бис.

Акымның кижилер-биле сырый харылзаалыг ажылдап билир удуртукчу чораанын чаңгыс чер-чурт-туглары бедии-биле үнелеп, Шами суурда ооң чурттап турган кудумчузун Дамдын Куулар аттыг кудумчу кылдыр адааны таварылга эвес.

Бо чылдың ноябрь 24-те уруглары Геннадий Дамдинович биле Маргарита Дамдиновна олар Шами суурнуң чурттапкыч чону-биле ужуражып, Зелена кудумчузун адааның ады-биле эде адаанынга өөрүп четтиргенин илередип, сактышкын кезээдин эрттирдилер. Геннадий Дамдинович, суму баштыңы Надежда Шериг-ооловна Монгуш, Ким-оол Булугунович Кара-Монгуш болгаш өскелер-даа солун сактышкыннарны ол кезээ кылырга, чашкы шаамче катап эглип, сеткил-хөөнүм уярап олурду.

Алдарлыг артизист Михаил Айыжы өөнүң ишти, уруглары-биле кады ыры-шоорлуг солун көргүзүглери-биле бараан болганынга чон сеткил ханган.

Татьяна КУУЛАР.

Шами суур.

- Бодалдар дигини

Бир-ле чүүлге чуртталгадан артык ынак болуру — бодунуң чуртталгазын херек кырында ам барындан-даа улуг болдурары-дыр.

Ж.Ростан.

Бистиң чуртталгавысты аян-чорук деп болур, а бодалдарымыс — орук айтыкчызы-дыр. Орук айтыкчызы чокта, шупту чүве чаңгыс черге туруптар. Сорулга чокта, күш чок чүве-биле дөмей.

В.Гюго.

Кижиниң чаражы — ооң күжү-дүр, хүлүмзүрүү — хылыш.

Чарлз Рид.

Кижиге болуру — эң-не берге мергежил.

Г.Фрей Танг.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Күрүнениң өөредилге албан чериниң Шагаан-Арыг хоорайның №8 профессионал училищезинин Артыш Ибодуллович ХИРЛИГБЕЙНИҢ адынга 2008 чылдың июль 9-та тывысканы сериязы 17 НН дугаары 0004973 дипломунуң болгаш автомобиль башкарының 2008 чылдың июнь 4-те «ВС» категорияның МААШ 000285 дугаарлыг шынзылганының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Арыг-Үзүү ортумак школазының Артыш Ибодуллович ХИРЛИГБЕЙНИҢ адынга 2006 чылда тывысканы сериязы В дугаары 3035843 аттестатының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Юбилейиңер-биле!

Хүндүлүг угбавыс Өлчеймаа
Туран-ооловна СААЯ!

Чырык чер кырынга кижиге болуп чаяттынып бодараан чырыткылыг хүнүңер база алдан арттын бедии ажа баскан — ыдыкшыл, чоргааралдыг юбилейиңер таварыштыр сеткил-чүрэвистиң ханызындан чалбыш долган изиг байырывысты чедирип, ал-бодуңарга алмаз дег быжыг кадыкшылды, ажил-ижинерге арбын-көвей чедиишкыннерни, өг-бүлөңерге, өстүрүп кижизиткен өөр-өңөр уругларыңарга өөрүшкүнү, аас-кежикти, өртемчейниң эң-не эки күзээшкыннерин өргүн-көвей төрөлдериңерниң өмүнээзинден сөңзэрин чөлсээрер көрүңер!

Кара чажыңардан өскүс-чавыс салым-хууңарга чалданмай, Кадыг-берге, ажил-ишке карак кызыл, тура дүшпейн өстүңер. Шилип алган эмчи деп буянның мергежиңер ачызында Чеже кижиге кадык болуп,

сеткилинде «Четтирдим» деп чор ыйнаан.

Ээлдек, чугаакыр, топтуг-томаанның, төрөлзирек сеткилинерге, Эвилең-чымчак, эрес-кежээ мөзү-бүдүжүңерге мөгөйип чор бис! Алдан артты алып, алдан чылды чурттап аары амыр эвес, Амыдырал, арттар-сыннар, дөңгелчиктер шылгаан болгай. Төөгү шагда өгбелерниң оштап айтыканы — «угаан кирген» Таптыг-ла кижиге ортузу четкен назыныңар оюн уткуштур, Өртемчейниң өңгүр-каас чечектерин,

сеткиливистиң йөрээл сөзүн

Өргүп сунуп, байыр чедирип, амырлажып тур бис,

хүлээп ап көрүңер!

Хүндүткел-биле,

Дарья Ламажаповна Салчак, Шыраптар,
Сааялар, Дакпалар, Чалыш,

Тыва Республиканың хөй-ниити каттыжышкыннарының кичээңгейинге

Республиканың хөй-ниити каттыжышкыннарының төлээлекчилерин 2009 чылдың декабрь 18-те 11 шакта «Буян-Бадырғы» гостиница комплекзиниң хуралдаар залында болуп Тыва Республиканың хөй-ниити каттыжышкыннарының I шуулганынче чалап тур бис.

Шуулганын белекээр болгаш
эрттирер талазы-биле оргкомитет.

2010 чылда «Кызыл ЧЭТ» ААН-ниң берип турары чылыг энергиязынга тариф доктаадып тургузарының дугайында Тыва Республиканың Тариф албанының 2009 чылдың ноябрь 18-те № 11 доктаалыга №2 капсырылга

2010 чылда чылыг энергиязын дамчыдар ачы-дузаның ТАРИФТЕРИ

Чылыг энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дуза чедирип турар организацияларның ады	Бир айда Гкал/шактын тариви, рубль-биле
Чылыг энергиязының дам- чыдылгазы дээш ниити тариф, оон иштинде:	25149,62
«Кызыл ЧЭТ» ААН	5915,42
«Кызыл-чылыдылга» КУБ	19234,20

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс Садываа Долаановна ЧЫДЫГ-ЭНИКТИ сөөлгү орукче үдежи, моральдыг болгаш материалдыг деткимче-дузаны кадып, берге үеде бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежи келген чонувуска, ырак-чооктан келген кудаларымыска, төрөлдериныска, чаңгыскаллыгымыска, Шолбан Валерьевич, Юрий Валерьевич, Анай Балчыровна, Валерий Ховалыгович Кара-оолдарга, Чазактың автобазаның ажилдакчыларынга, Чеди-Хөл кожуунуң чагырга даргазы Эрес Михайлович Хууракка, суурнуң чагырыкчызы Владимир Монгушович Ойду-оолга, Чеди-Хөл кожуунуң төп эмнегезиниң эмчилеринге, ажилдакчыларынга, Элегес-Аксындан келген Маша угбавыска, Александра Лакпаевнага четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгөйдивис.

Уруглары, уйнуктары.



ШЫН

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажил-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8350. Чагыг 147. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.